

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

ISSN 2617-9660

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ЕКСПЕРТ: ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 1 (1) – листопад 2018

*Електронне наукове видання
підготовлене у науковому партнерстві
із Всеукраїнською Асамблеєю
докторів наук з державного управління*

Київ
ДП “Видавничий дім “Персонал”
2018

Редакція

Головний редактор

Романенко Євген Олександрович,
доктор наук з державного управління,
професор, академік Української Технологічної
Академії, Міжнародної Кадрової Академії
та Академії наук публічного управління,
заслужений юрист України

Заступники головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович,
доктор юридичних наук, професор,
DrHb-доктор хабілітований наук правничих,
заслужений юрист України

Кислий Анатолій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор

Чаплай Ірина Віталіївна,
кандидат наук з державного управління,
доцент

Видається з листопада 2018 року

Періодичність: 12 разів на рік + спецвипуск

Друкується за рішенням Вченої ради
Міжрегіональної Академії управління персоналом
(Протокол № 10 від 31.10.2018)

Відповідальність за зміст, достовірність фактів,
цитат, цифр несуть автори матеріалів. Редакція
залишає за собою право на незначне редагування
і скорочення (зі збереженням авторського стилю та
головних висновків). Редакція не завжди поділяє
думки авторів та не несе відповідальність за надану
ними інформацію. Матеріали подано
в авторській редакції.

Передрук — тільки з дозволу редакції.

Адреса редакційної колегії:
вул. Фрометівська, 2, м. Київ, 03039

E-mail: irina_pravo@ukr.net <http://maup.com.ua/ua/ekspert.html>

Адреса видавництва:
ДП “Видавничий дім “Персонал”
просп. Червонозоряний, 119, літ. XX,
Київ, Україна, 03039

Editorial

Editorial in Chief

Yevgen Oleksandrovych Romanenko,
Doctor of sciences in Public Administration, Professor,
Academician of the Ukrainian Technological Academy,
International Personnel Academy and Academy
of Sciences of Public Administration,
Honored Lawyer of Ukraine

Deputy Editors:

Fedorenko Vladislav Leonidovich,
Doctor of Law, Professor, DrHb-Doctor
Habilitated Law Sciences, Honored Lawyer
of Ukraine

Kisly Anatoly Mikhailovich,
Doctor of Law, Professor

Iryna Vitaliivna Chaplay,
Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor

Published from november 2018

Pereodisity: Pereodisity: 12 times on a year + one
Published by the decision of Academic council of
Interregional Academy of Personnel Management
(Protocol № 10 from 31.10.2018)

The authors are responsible for the content,
accuracy of the facts, quotes, numbers. The editors
reserves the right for a little change and reduction
(with preservation of the author's style and main
conclusions). Editors can not share the world
views of the authors and are not responsible for the
information provided. Materials filed
in the author's edition.

Reprinting — with the editorial's permission strictly.

Address of the editorial board:
street Frometovskaya, 2, Kiev, 03039

E-mail: irina_pravo@ukr.net <http://maup.com.ua/ua/ekspert.html>

Addres of the editorial:
ДП “Видавничий дім “Персонал”
ave. Chervonozoryanyj, 119 lit. XX,
Kyiv, Ukraine, 03039

Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. — 2018. — № 1 (1) — листопад. — Київ : ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2018. — 122 с.

Головний редактор:

Романенко Євген Олександрович — доктор наук з державного управління, професор, проректор Міжрегіональної Академії управління персоналом, Президент Асамблеї докторів наук з державного управління України, Академік Міжнародної Кадрової Академії та Української Технологічної Академії, Почесний доктор Національного інституту економічних досліджень Грузії, заслужений юрист України.

Заступники головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович — доктор юридичних наук, професор, DrHb-доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

Кислий Анатолій Михайлович — доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Чаплай Ірина Віталіївна — кандидат наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри професійної освіти та управління навчальним закладом Міжрегіональної Академії управління персоналом, виконавчий директор Президії громадської організації “Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління”.

Члени редакційної колегії з державного управління:

1. Воротін Валерій Євгенович — доктор наук з державного управління, професор, завідувач відділу комплексних проблем державотворення Інституту законодавства Верховної Ради України.

2. Гурковський Володимир Ігорович — доктор наук з державного управління, старший дослідник, професор кафедри інформаційної політики та цифрових технологій Національної академії державного управління при Президентові України, перший заступник директора ВГО “Центр дослідження проблем публічного управління”.

3. Кіслов Денис Васильович — доктор наук з державного управління, доцент, член-кореспондент Української академії наук, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

4. Кринична Ірина Петрівна — доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри державного управління та місцевого самоврядування Дніпропетровського регіонального інституту державного

управління Національної академії державного управління при Президентові України.

5. Сурай Інна Геннадіївна — доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного управління та публічної служби Національної академії державного управління при Президентові України.

6. Тимощик Лілія Павлівна — кандидат економічних наук, Вчений секретар Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, судовий експерт, оцінювач.

7. Якимчук Аліна Юріївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

8. Яровой Тихон Сергійович — кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом. tikhon_9563963@ukr.net

Члени редакційної колегії з права:

9. Ануфрієв Микола Іванович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

10. Вєчорек Лєшик — доктор хабілітований наук правничих, директор Інституту су-

дових експертиз ім. проф. доктора Яна Зегна в Кракові Міністерства справедливості Польщі (Польща).

11. Дорохіна Юлія Анатоліївна — доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Між-

регіональної Академії управління персоналом.

12. Заросило Володимир Олексійович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

13. Кайдашев Роман Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

14. Кислий Анатолій Михайлович — доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

15. Козаченко Олександр Іванович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та анти-

корупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

16. Литвиненко Віктор Іванович — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом.

17. Муравйов Кирило Володимирович — доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

18. Фатхутдінов Василь Гайнулович — доктор юридичних наук, начальник головного управління Пенсійного фонду України у Київській області.

19. Яскернія Єжі — доктор хабілітований наук правничих, професор звичайний, декан відділення права, адміністрування та управління Університету Яна Кохановського в Кельце (Польща).

Editor in Chief:

Yevhen Oleksandrovych Romanenko — Doctor of sciences in Public Administration, Professor, Vice-Rector of the Interregional Academy of Personnel Management, Academician of the Ukrainian Technological Academy, Academician of the International Personnel Academy and Academy of Sciences of Public Administration, Honored Lawyer of Ukraine.

Deputy Editors:

Kisly Anatoly Mikhailovich — Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

Fedorenko Vladislav Leonidovich — Doctor of Law, Professor, Director of the Scientific Research Center of Forensic Examination from the questions of Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

Chaplay Iryna Vitaliivna — Ph.D. in Public Administration, assistant professor, Head of the Department of Professional Education and Management of the educational institution of the Interregional Academy of Personnel Management, Executive Director of the Presidium of the Civic Organization “Ukrainian Assembly of Doctors of Science in Public Administration”.

Members of the editorial board of Public Administration:

1. Vorotin Valery Yevgenyovych — Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Head of the Department of Complex Problems of State Building of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine.

2. Gurkovsky Volodymyr Igorevich — Doctor of Sciences in Public Administration, Senior Researcher, Professor of the Department of Information Policy and Digital Technologies of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, First Deputy Director of the Center for Research on Public Administration Problems.

3. Kislov Denis Vasilievich — Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences, Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Human Resources Management.

4. Krynychna Iryna Petrivna — Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Professor of the Department of Public Administration and Local Government of the Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Ad-

ministration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

5. Suray Inna Gennadyevna — Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Professor of Public Administration and Public Service at the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

6. Timoschik Liliya Pavlivna — Candidate of Economic Sciences, Scientific Secretary, Scientific and Research Center for Shipboard Expertise, Power Supply and Telecommunications Ministry of Justice of Ukraine, Shipboard Expert.

7. Yakymchuk Alina Yurievna — Doctor of Economics, professor, professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activity of the National University of Water Management and Nature Management.

8. Yarovoi Tikhon Sergeevich — Ph.D. in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

Members of the editorial board:

9. Anufriev Nikolai Ivanovich — Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

10. Vychorek Lesik — doctor habilitated, Director of the Institute of forensic examina-

tions named after them. Prof. Dr. Jan Zegn in Cracow, Ministry of Justice of Poland (Poland).

11. Dorokhina Juliia Anatolievna — Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Security Management, Law Enforcement and Anticorruption Activities of the Interregional Academy of Personnel Management.

12. Zarosylo Volodymyr Olexijovych — Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Management of Security, Law Enforcement and Anti-Corruption Activity of the Interregional Academy of Personnel Management.

13. Kaydashev Roman Petrovich — Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

14. Kisly Anatoly Mikhailovich — Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

15. Kisly Anatoly Mikhailovich — Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

16. Kozachenko Oleksandr Ivanovich — Candidate of Legal Sciences, Senior Researcher, Professor of the Department of the Department of Security Management, Law Enforcement and Anticorruption Activities of the Interregional Academy of Personnel Management.

17. Muraviov Kyrylo Volodymyrovych — Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

18. Fatkhutdinov Vasyl Hajnulovitch — Doctor of Law, Head of the Main Department of the Pension Fund of Ukraine in the Kyiv region.

19. Yaskernia Jerzy — Dr. Hab, poff. zw., dean of law department, administration and management of the University of Yana Kokhanovsky in Kielce (Poland).

ЗМІСТ

Бортник В. А. Організація місцевої влади у Французькій республіці: досвід децентралізації.....	9	Найченко А. М., Куртакова Г. О. Електронні докази: реалії сьогодення	72
Дегтяр А. О., Калюга О. О. Механізми державного управління розвитком ринку іпотечного кредитування в Україні.....	22	Nedbálek Karel The future inclusion of criminal liability of the robots and the artificial intelligence in the Czech Republic	86
Кісілевич-Чорнойван О. М., Шашкова-Журавель І. О. Правові аспекти протидії корупції на міжнародному рівні	31	Нікітченко В. В. Адвокатура України як правозахисна організація.....	96
Козаченко О. І. Закордонний досвід та національне правове регулювання забезпечення безпеки суб'єктів системи негласних слідчих (розшукових) дій	43	Романенко Є. О., Чаплай І. В. Сучасний стан та системний розвиток форм та методів взаємодії між державою та громадянським суспільством в ЄС.....	102
Лісовська Ю. П. Творча праця як інвестиційна вартість кіберкапіталу у запобіганні корупції: стан та перспективи розвитку.....	63	Yakymchuk A. Y., Semenova Y. M. Aspects of hazard analysis and critical control points implementation into Ukrainian industry in context of rational water resources use.....	110

ШАНОВНІ КОЛЕГИ І ДРУЗІ!

Перед вами перший номер нового наукового видання з права та державного управління “Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління”. Проведена велика організаційна робота колективом редакції перш ніж видання вийшло у світ.

У наш час, все нової актуальності набуває висвітлення питань правового та державно-управлінського, суспільно-політичного та соціально-економічного аспектів життя країни. У найближчих планах видання — інформування науковців про загальнотеоретичні питання державотворення і правотворення. У формі аналітичних і проблемних оглядів, оригінальних статей і новин ми будемо знайомити вас з досягненнями в галузі сучасного конституціоналізму і публічного права, державної служби і сучасних технологій управління в державі.

Дозвольте побажати вам приємних годин, які ви будете проводити з нашим виданням. Нехай щастя завжди супроводжує вас, нехай ваші близькі радують, а керівництво і колеги — цінують.

Бажаю вам міцного здоров'я і благополуччя, невичерпного натхнення і плідної роботи на благо українського суспільства і держави.

**З повагою,
головний редактор, доктор наук з державного
управління, професор, заслужений юрист
України**

Є. О. Романенко

УДК 342.25(44)

Бортник Валентин Анатолійович,

кандидат юридичних наук, доцент, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: +380 95 6770768, e-mail: fin406@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1226-6215

Bortnik Valentin Anatolevich,

PhD in Law, Associate Professor, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, phone: +380 95 6770768, e-mail: fin406@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1226-6215

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-9-21

ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ДОСВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Враховуючи глобальні зміни, що відбуваються останнім часом в Україні, розвиток місцевого самоврядування є одним з пріоритетних напрямів державної політики. Феномен Євромайдану окреслив європейський вибір громадян України.

Розуміючи важливість цієї проблеми, розглянуто можливість пошуків оптимальної моделі організації влади на місцях з урахуванням досвіду Європейських країн, а також удосконалення теорії та практики сучасного державотворення, зумовленого трансформаціями в політичній системі суспільства, проведення адміністративно-територіальних регіональних реформ, упровадження конструктивного соціального партнерства між центром і територіями.

Актуалізовано проблему реалізації ратифікованих угод з країнами ЄС, у тому числі положень Європейської хартії місцевого самоврядування, а також забезпечення якісного розвитку регіонів країни як важливих складових економічної системи України.

У період проголошення реформ в Україні, спрямованих на розбудову державності в цілому, що мають на меті побудову сучасної європейської держави, пропонується здійснення низки заходів щодо децентралізації влади.

Визначено, що адміністративно-територіальна реформа та реформи місцевого самоврядування неможливі без урахування думки громадянського суспільства.

Слід зазначити, що українська громадськість уже напрацювала кілька варіантів проведення реформи, кожен з яких має свої позитивні та негативні сторони. Серед них ті, що враховували окремі риси муніципального устрою Франції та елементи яких використовуються для удосконалення вітчизняної моделі, а саме досвід департаментів.

Пропонується, врахувати досвід Франції, яка не зменшувала примусово кількість комун, а максимально сприяла асоціативним об'єднанням місцевих громад.

Отже, враховуючи досвід Франції, константою мети адміністративно-територіальної реформи в Україні має стати максимальна комфортність проживання її громадян та якість послуг, що надаються владою.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, досвід Франції, місцева влада, децентралізація, реформи.

THE ORGANIZATION OF LOCAL GOVERNMENT IN THE FRENCH REPUBLIC: THE EXPERIENCE OF DECENTRALIZATION

Abstract. Taking into account the recent global changes in Ukraine, development of local self-government is one of the priority directions of state policy. The Euro-area Square phenomenon outlined the European choice of Ukrainian citizens.

Understanding the importance of this problem is considered the possibility of finding the best model of organization of power in the field, taking into account the experience of European countries.

As well as the improvement of the theory and practice of modern state-building caused by transformations in the political system of society, the implementation of administrative-territorial regional reforms, the introduction of constructive social partnership between the center and territories.

Actualization of the problem of implementation of ratified agreements with EU countries, including the provisions of the European Charter of Local Self-Government, as well as ensuring the qualitative development of the regions of the country is as important components of the economic system of Ukraine.

In the period of proclamation of reforms in Ukraine aimed at building up statehood as a whole, with the aim of building a modern European state, a number of measures are being implemented to decentralize power.

It is determined that administrative-territorial reform and local self-government reforms are impossible without taking into account the views of civil society.

It should be noted that the Ukrainian public has already worked out several variants of the reform, each of which has its positive and negative sides. Among them were those that took into account some of the features of the municipality of France and used their elements to improve the domestic models and-experience departments.

Therefore, taking into account the experience of France, the goal of administrative and territorial reform in Ukraine should be the maximum comfort of living of its citizens and the quality of services provided by the authorities.

Therefore, taking into account the experience of France, the ultimate goal of administrative and territorial reform in Ukraine should be the maximum comfort of living of its citizens and the quality of services provided by the authorities.

Keywords: local authorities, French experience, local authorities, decentralization, reforms.

Постановка проблеми. З кожним роком зростає роль участі місцевої влади в державних справах та реалізації державної політики. Як підтвердження такого визнання провідними європейськими державами була підписана Європейська хартія місцевого самоврядування, що стала початком розвитку та становлення місцевого самоврядування. Україна приєдналася до цього міжнародного договору. Ця подія ознаменувала нову фазу в розвитку демократичного суспільства. У цьому договорі було задекларовано загальне розуміння ролі важливості місцевого самоврядування для сучасного демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні цікаві дослідження щодо становлення місцевого самоврядування є у працях І. Татарчук, Т. Дяків, О. Врублевського, П. Татарчук, В. Рубцова, В. Журавського та ін.

Мета статті — проаналізувати становлення місцевого самоврядування у Франції та використати їх досвід в Україні.

Викладення основного матеріалу. Упродовж останніх двох десятиріч у країнах Європи спостерігається тенденція до більшої децентралізації і автономії органів місцевого самоврядування. Цей перехід до перерозподілу повноважень місцевим органам влади пояснюється двома причинами [1]:

- 1) зростанням потреби в демократії на місцевому рівні;
- 2) розосередженням фінансово-бюджетних функцій, які передаються від центру до органів влади на місцях.

Обличчя місцевого самоврядування Франції внаслідок започаткованих реформ теж продовжує змінюватися. Для України цей досвід є повчальним. Протягом останньої чверті минулого сторіччя самоврядування Франції отримало більше автономії щодо ресурсів та легітимності. З одного боку, держава закликає до запровадження нових форм діяльності органів місцевого самоврядування; з другого — залишається певна напруга у відносинах між центральною та місцевими владами [2]. Вона очевидна у використанні цільових грантів та системи контролю за місцевими бюджетами. Однак у місцевому самоврядуванні Франції вже працюють нові підходи до публічного управління, з наголосом не тільки на контроль місцевих фінансів, а й на ефективність діяльності органів місцевого самоврядування та витрачання суспільних коштів. Конституція Франції досить скупо говорить про місцеве самоврядування: Місцевими колективами Республіки є комуни, департаменти, заморські території (мають статус департаментів — *авт.*). Всі інші місцеві колективи утворюються законом. Ці колективи вільно управляються виборними радами на умовах, визначених законом. Представники Уряду в департаментах і територіях відповідають за національні інтереси, адміністративний контроль і дотримання законів (ст. 72) [3].

Розпочнемо з головної ланки місцевого самоврядування. Комуни (фр. *commune*) — найнижча (базова) адміністративно-територіальна одиниця Франції (за винятком таких комун, як Париж, Марсель і Ліон).

У низці інших країн французькій комуні відповідають муніципалітети, приходи, ради, общини, поселення, гміни. Комуни можуть значно відрізнятися одна від одної за чисельністю населення. До комун належать і багатомільйонний Париж, і село з десятка жителів. На початок 2004 р. у Франції налічувалося 36 782 комуни, а середня кількість населення комуни — 380 осіб. Комуна — єдина адміністративно-територіальна одиниця, де немає окремого державного владного органу, тобто теоретично мер у своїй особі поєднує і функції державної влади. Багато функцій державної виконавчої влади, що належали меру з 1983 р., передані до функцій місцевого самоврядування [4]. Тобто, роль комуни як державної адміністративної одиниці дуже зменшилась, і вона стала реально автономним територіальним колективом. Комуна як юридична реальність включає три елементи: назву, територію та населення.

Кантон (фр. *Canton*) у Франції — адміністративно-територіальна одиниця у складі округу, що у свою чергу охоплює кілька комун (принаймні, в сільській місцевості, в містах, навпаки, одна комуна може відповідати кільком кантонам). Кантони насамперед є структурною основою виборчої системи. Кожен кантон обирає свого представника в Генеральну раду відповідного департаменту.

Округ (фр. *Arrondissement*) — адміністративно-територіальна одиниця, менша за департамент. 100 департаментів Франції включають в середньому по 3–4 округи. Столиця округу називається в загально-

му випадку супрефектурою. Якщо ж головне місто округу є столицею, департамент має статус префектури. У свою чергу, округи діляться на кантони і комуни. Слід розрізняти округи і так звані муніципальні округи, що є адміністративними одиницями великих міст (Париж, Марсель, Ліон). Головна функція округу — організація виборів до парламенту.

Основною територіально-адміністративною одиницею у Франції є департаменти (фр. *departements*). Площа департаментів у континентальній Франції, зазвичай, складає від 4 до 8 тис. км кв., а чисельність населення — від 100 тис. до 1 млн. Адміністративний центр департаменту має назву “префектура”. На регіональному (верхньому) рівні місцевого самоврядування діє сто департаментів, що мають подвійні функції. З одного боку, вони діють як вищий рівень у дворівневій структурі самоврядування Франції, нижчим рівнем якого є муніципалітети або комуни, однак, з другого, — вони є інституційними утвореннями центрального уряду, очолюваними повновладними префектами, державними службовцями, призначеними центральним урядом. Наполеонівська організаційна модель забезпечила уніфіковану форму муніципальних інституцій, тому комуни існують по всій Франції. Вони зростали, відображаючи сільську реальність початку XIX ст. сільськогосподарської країни Франції, будучи великими за кількістю, але малими за розміром. Третя республіка у 1884 р. дарувала комунам головні муніципальні свободи, але вони мали лише кілька функціональних обо-

в'язків, обмежені ресурси та, відповідно, малий досвід. Однак, ця система чинила суттєвий політичний вплив на обраних місцевою громадою мерів, особливо з того часу, коли цю посаду почали сприймати як відправну точку кар'єрного зростання регіональних та національних політиків. Така структура стала малоефективною для післявоєнної Франції, коли стрімко змінювався характер влади та розширювалися її соціальні функції, тому стали створюватися міжкомунальні органи для спільного виконання спеціальних завдань окремих комун. Політичний вплив місцевих мерів зумовив відкладення здійснення реформ, і це стало можливим після 1982 р. [5]. Департамент у Франції є другим після комуни рівнем адміністративно-територіального устрою. На відміну від комуни, на його рівні паралельно працюють два органи влади: генеральна рада — як орган самоврядування, та префект — як орган державної влади. Представницьким органом місцевого самоврядування є Генеральна рада. Вона зі свого складу обирає Голову, який одночасно є керівником виконавчого органу департаменту. За загальним принципом, до повноважень Генеральної ради належать усі питання, що належать до компетенції департаменту, але не входять до компетенції інших органів департаменту. Якщо деталізувати ці повноваження, то виявимо, що до них належать:

- 1) затвердження бюджету та звіту про його виконання;
- 2) визначення політики розвитку департаменту;
- 3) встановлення ставок внутрішніх податків департаменту;

4) створення громадських служб департаменту і встановлення загальних правил їх функціонування;

5) визначення штату працівників служб департаменту;

6) прийняття рішень щодо всього майна департаменту (придбання, використання, відчуження майна);

7) надання, на прохання визначених установ держави, висновків щодо розподілу кредитів у департаменті тощо.

Департамент є ключовою ланкою в системі державної виконавчої влади. Це той рівень, де діє місцева державна адміністрація. На чолі цієї адміністрації стоїть префект — представник держави на регіональному рівні, а сама адміністрація наділена досить великими владними повноваженнями і включає в себе систему важливих служб, які забезпечують здійснення державної політики на регіональному рівні. Закон встановлює, що: “Представник держави в департаменті призначається Указом Президента, ухваленим на засіданні Ради Міністрів. Він репрезентує кожного з міністрів, керує службами держави в департаменті, крім випадків, обмежено перерахованих розпорядженням Державної Ради. Тільки він має право висловлюватися від імені держави перед Генеральною радою. Представник держави в департаменті дбає про національні інтереси, дотримання законів, громадський порядок і, за умов, визначених у цьому законі, про відомчий контроль. Якщо інакше не зазначено цим законом, він здійснює компетенції, що раніше належали департаментському префекту, як уповноважений уряду в департаменті. Йому допомагають генеральний се-

кретар і, в разі потреби, уповноважені в округах представники держави [6]. Радником муніципальної ради може бути обраний будь-який платник податків комуни, але закон встановлює правила невиборності та несумісності мандатів. Вибори муніципальних радників проводяться раз на шість років одночасно по всій Франції за мажоритарною і пропорційною системами. Застосування тієї чи іншої виборчої системи на місцевих виборах залежить від кількості жителів. Якщо кількість жителів у комунах менше 3500, то вибори відбуваються за мажоритарною системою в два тури, а саме: в першому — на основі абсолютної більшості, а в другому — для перемоги достатньо відносної більшості. В комунах з чисельністю жителів 3500 і більше застосовується мажоритарна система з елементами пропорційності, за якої вибори проводяться також у два тури. Департамент Франції є другим після комуни (середнім) рівнем адміністративно-територіального устрою, на якому паралельно працюють два органи влади: генеральна рада — як представницький орган місцевого самоврядування, та префект — як орган державної влади. Рада формується на основі загальних прямих і вільних виборів, які організовуються і проводяться у кантонах за мажоритарною системою в два тури. Кантон може охоплювати кілька комун (він є структурною основою виборчої системи). Кожен кантон обирає свого представника в Генеральну раду відповідного департаменту. Термін мандата депутата цієї ради — шість років. Для забезпечення стабільності політики Генеральної ради вибори до ра-

ди проводяться кожні три роки, коли обирається одна третина ради. Після кожного оновлення, тобто кожні три роки. Генеральна рада зі свого складу обирає голову, який одночасно є керівником виконавчого органу департаменту.

На регіональному рівні діє Регіональна рада, що є дорадчим органом у регіоні. Вона складається з депутатів, обраних прямим голосуванням на шість років, та оновлюється наполовину кожні три роки. Рада призначає президента зі свого складу на шість років. Він є одночасно і виконавчим органом, і головою регіональної адміністрації. Президент має ті самі функції, що й президент Генеральної ради у департаменті. Вибори проводяться по тій самій системі, що й до Генеральної ради. Оптимальною системою місцевих виборів для Французької республіки виявились мажоритарна та мажоритарна з елементами пропорційності, а не партійно-пропорційна. Питання про найбільш оптимальну виборчу систему не лише для місцевих, але і для парламентських виборів в Україні було і залишається одним з найбільш актуальних. Це зумовлено насамперед тим, що в саме поняття “оптимальності” виборчої системи політичними силами, пересічними виборцями та експертами вкладається далеко не однозначний зміст. Попри різноманітність систем, за якими формуються представницькі органи на базовому, проміжному та регіональному рівнях в країнах Європи, можна виділити і певні спільні риси застосовуваних виборчих систем:

1. У переважній більшості країн Європи передбачена можливість

висування не лише партійних, але й позапартійних (незалежних) кандидатів, що забезпечується через самовисування списками, висування через виборчі комітети, громадські організації, об'єднання виборців та інші тимчасові утворення. Ця тенденція спостерігається не лише в країнах Західної Європи, які мають усталені демократичні традиції, але й у постсоціалістичних державах

2. У більшості європейських держав на місцевих виборах застосовуються пропорційні або змішані виборчі системи з пропорційною складовою. Навіть у країнах, де вибори традиційно проводилися за мажоритарною системою відносної більшості (Великобританія), сьогодні активно обговорюється питання перегляду виборчих систем для місцевих виборів, і формування окремих рад (муніципалітету Великого Лондона, Парламенту Шотландії, Асамблеї Уельсу) вже здійснюється за змішаною виборчою системою, за якою частина депутатів обирається на основі пропорційного представництва політичних партій [7].

3. На місцевих виборах у Європі не є поширеною практика “блокування” партій. Вони висувають кандидатів на виборах самостійно, а не у складі блоків. Винятком є лише окремі країни.

4. Простежується загальноєвропейська тенденція до забезпечення представництва національних меншин та жінок в органах місцевого самоврядування. На місцевих виборах у Франції партії, які не забезпечують квоту представництва жінок у списках з розрахунку 51 % жінок до 49 % чоловіків, отримують менший обсяг

державного фінансування [7]. На виборах в окремих землях Німеччини для партій меншин не застосовуються виборчі бар'єри. Нові виборчі Закони Румунії та Хорватії стали предметом критики Європейської комісії за демократію через право та інших експертів [8] саме через відсутність належних механізмів забезпечення представництва в органах самоврядування національних меншин.

5. У більшості європейських держав пропорційні виборчі системи на місцевих виборах є переважно персоніфікованими (“напівзакриті” та “відкриті списки”). Голосування за закриті списки передбачене лише в окремих країнах (деякі землі в Австрії, Кіпр, Португалія, Румунія, Хорватія). Проте, навіть і в них пропорційна виборча система не застосовується в округах, де розподіляється 120–150 мандатів (як це має місце в Україні). Зрештою, виборчі системи в європейських країнах на базовому рівні “прив'язані” до кількості виборців, які проживають на відповідній території, а не до виду органу, що формується (тоді як в Україні вибори до ради села, селища і міста районного значення, які суттєво не відрізняються за кількістю виборців, які в них проживають, в одному випадку формуються за двома системами — мажоритарною відносною більшості та партійно-пропорційною). У Франції спостерігається цікава особливість парламентських виборів до двох її палат. Зокрема, депутати нижньої палати — Національних зборів — обираються загальним прямим таємним голосуванням на мажоритарній основі. Це означає, що для перемоги вже в першому турі один з претен-

дентів у своєму виборчому окрузі повинен набрати більше половини голосів. Зазвичай, таке відбувається не дуже часто. Наприклад, на парламентських виборах 2002 р. лише 58 кандидатів змогли вже в першому турі забезпечити собі депутатські мандати. У другий тур виходять ті претенденти, які в першому турі набрали більше 12,5 % голосів (це може бути два, три і більше кандидатів). Щоб отримати бажаний депутатський мандат, одному з них досить буде обійти суперників, отримавши просту більшість голосів у другому турі виборів. У першому турі останніх парламентських виборів Франції партія “Союз на підтримку народного руху” (ЦМР), очолювана Президентом Н. Саркозі, отримала 39,54 % голосів виборців. А основний конкурент — Соціалістична партія — домоглася підтримки 24,73 % виборців. Центристи ІЛЖМоВет завоювали 7,61 %, Національний фронт — 4,29 %, Комуністична партія — 4,29 %, “крайні” ліві — 3,41 %, “зелені” — 2,25 %. У виборах взяли участь 60,24 % виборців, що говорить про відносно високу зацікавленість виборців у політичних процесах країни [9].

Особливо заслуговує на вивчення досвід Франції у створенні механізмів тісної співпраці парламенту і органів місцевого самоврядування через механізм формування “верхньої палати” вищого законодавчого органу Сенату, де діє “схема” непрямих виборів. Система виборів senatorів у Франції виглядає так: виборці на рівні адміністративно-територіальної одиниці — комуни — обирають членів місцевого представницького органу (перший ступінь), який оби-

рає делегатів (другий ступінь), які беруть участь у виборах senatorів (третій ступінь). Верхня палата законодавчого органу країни Сенат (346 senatorів) обирається “виборчим колегем”, який складається з депутатів, регіональних радників, обраних у департаменті, просто генеральних радників, делегатів муніципальних рад або заступників делегатів. Колегж складається на 95 % із делегатів від муніципальних рад. Це єдині вибори, де голосування обов’язкове для членів виборчого колегжу. Частина Сенату змінюється раз на 3 роки. Заборонено поєднувати мандати senatorа і депутата Європарламенту. Система обрання senatorів змінюється залежно від їхньої кількості, що обирається: де 3 senatorи від департаменту або менше, то використовується мажоритарна система в 2 тури; якщо це 4 senatorи чи більше — то пропорційна [10].

У Франції є практика, коли члени уряду, що отримали депутатські мандати, самі не засідають у парламенті, а довіряють виконання депутатських функцій своїм спеціальним представникам. Крім цього, Закон про кумуляцію (сумісництво) мандатів дозволяє мерам мати один персональний виборчий мандат (депутата, senatorа, регіонального радника, генерального радника) на доважок до його муніципальних обов’язків. Тобто, на відміну від України, у Франції допускається можливість мерам бути одночасно ще й представниками законодавчого органу країни. Функція муніципального радника не вважається персональним мандатом. Станом на сьогодні прийнято (хоча жодний закон цього не передба-

чає) що мер має відмовитися від здійснення цієї функції в разі свого призначення на міністерську посаду. Отже, він залишається просто муніципальним радником [10] і працює на посаді міністра. Багато в чому система влади в Україні нагадує французьку модель. Сьогодні, як ніколи гостро постало питання про суттєве перетворення системи місцевої влади в Україні на більш ефективну модель. Зокрема, багато політиків і науковців ставлять питання про ліквідацію районних державних адміністрацій та перетворення обласних державних адміністрацій в “префектури” з “наглядово-контролюючими функціями, а голів ОДА — у префектів. Причому, більшість політиків зводить роль префекта до такого собі “прокурора загального нагляду”, який наглядає за місцевим самоврядуванням, аби воно діяло в рамках Конституції та законів, а місцеве самоврядування виконує всі інші повноваження, що сьогодні належать місцевим державним адміністраціям. Оскільки при цьому апелюють до досвіду Франції, то цілком закономірно, що нам було б корисно детально вивчити модель організації місцевої влади у Франції, яка здійснила серйозну реформу своєї політичної системи на основі децентралізації та деконцентрації державної влади у другій половині 80-х років XX ст. Тим паче, що ця країна близька до нас як за державним устроєм та географічним положенням, так і за площею та чисельністю населення [11]. Французькі Закони, що сформували новий Адміністративний кодекс Франції, містять принаймні три найбільш важливі нововведення, що різко підняли статус

органів місцевого самоврядування [12]:

- було встановлено одноманітні правила адміністративного контролю за діями місцевих колективів з боку держави. А саме, однаковий контроль встановлювався по відношенню до рішень усіх місцевих органів — муніципальних, генеральних та окружних рад, мерів чи голів генеральних і окружних рад. Причому, цей контроль уже не був на предмет доцільності, а лише на предмет законності, і то із застосуванням судових процедур;

- префект перестав бути виконавчим органом департаменту як місцевою колективу, його функції перейшли до голови Генеральної ради. Тепер департамент як самоврядний територіальний колектив став управлятись виключно виборними органами влади;

- принципово змінився статус округу, який до 1982 р. був лише громадським утворенням. Після реформи він став управляти виборним адміністративним органом.

Найважливішою новелою у законодавстві стала правова норма, яку можна вважати пусковою кнопкою процесу децентралізації: “Комуни, департаменти та регіони є вільно керовані обраними радами. Закони визначатимуть розподіл компетенції між комунами, департаментами, регіонами і державою, а також розподіл народних коштів, що впливає з нових правил місцевої податкової системи та передачі державних кредитів територіальним громадам; організацію регіонів, статутні гарантії, які надаються персоналу територіальних громад, спосіб обрання і статус

обранців, а також форми співпраці між комунами, департаментами та регіонами і розвиток участі громадян у місцевому житті” [12]. Отже, будь-яка реформа проводиться заради громадян і в інтересах громадян. Адміністративно-територіальна реформа та реформа місцевого самоврядування неможливі без урахування думки громадянського суспільства. Українська громадськість уже напрацювала кілька варіантів проведення реформи, кожен з яких має свої позитивні та негативні сторони. Серед них і ті, що врахували окремі риси муніципального устрою Франції та використовують їх елементи для вдосконалення вітчизняної моделі — досвід департаментів.

Одна з моделей передбачає такі зміни: запровадження двох рівнів адміністративно-територіального устрою (базового та регіонального), утворення виконавчих органів в обласних та районних радах, ліквідація райдержадміністрацій та утворення департаментів як структурних підрозділів облдержадміністрації. Відповідно до запропонованого варіанта:

- ліквідовуються райдержадміністрації, натомість створюються структурні підрозділи облдержадміністрацій — департаменти в кожному районі;
- утворюються виконавчі комітети обласних і районних рад, а управління і відділи районних та обласних державних адміністрацій включаються до складу виконкомів цих рад;
- облдержадміністрація та підпорядковані їй департаменти наділяються відповідними контрольно-наглядовими повноваженнями;

- голів облдержадміністрацій призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України;

- керівник департаменту та його заступники призначаються на посаду головою облдержадміністрації за погодженням з Кабінетом Міністрів України;

- акти органів місцевого самоврядування підлягають обов’язковій державній реєстрації;

- облдержадміністрації надається право зупиняти дії актів органів місцевого самоврядування з поданням до адміністративного суду.

Другий варіант — трирівнева модель адміністративно-територіального устрою з перетворення облдержадміністрації на орган префекторального типу, в т. ч.: ліквідація райдержадміністрацій; утворення виконавчих органів обласних та районних рад; утворення місцевих управ. Пропонується провести широку і глибоку децентралізацію з передачею значної частини повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування на місцевому та регіональному рівні. Обласні державні адміністрації здійснюють лише контроль та наглядові функції, відбувається перерозподіл повноважень між різними рівнями місцевого самоврядування, вводиться посада представника ради у населених пунктах, що не є адміністративними центрами територіальних одиниць [7]. Зазначений варіант пропонує трирівневу систему адміністративно-територіального устрою. Пропонується запровадити такі одиниці: громада (сільська, міська), район (місто — район на правах громади), регіон (міста — регіони).

Нині триває дискусія про чисельність таких утворень, але варто пам'ятати досвід Франції, яка не зменшувала примусово кількість комун, а максимально сприяла асоціативним об'єднанням місцевих громад. Константою мети майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні має стати — максимальна комфортність проживання її громадян та якість надаваних владою послуг.

Пошук оптимальної системи місцевої влади ускладнюється тим, що аналіз законодавства про місцеві вибори більшості європейських держав не дає можливості виявити певний різновид виборчої системи, який є найбільш поширеним і, крім того, може бути застосований в українських умовах. В Європі, як і в Україні, питання вибору системи формування представницьких органів є питанням політичної доцільності, тобто — виборча система має досягати тих цілей, які ставляться її розробниками, але доцільності не для партій, а для суспільства. Серед таких цілей — забезпечення впливу громадян на формування та реалізацію політики, ефективне функціонування системи органів публічної влади, перемога суб'єктів, “під яких” упроваджена виборча система на наступних виборах. Другорядними чинниками, які визначають різновид виборчої системи, є забезпечення представництва національних меншин в органах влади, зв'язку між виборцями та обраними депутатами, зміцнення кадрових ресурсів партій тощо. Але кожна з виборчих систем, упроваджених у країнах Європи, має в своїй основі національно-дер-

жавотворчі традиції, що необхідно враховувати в українському процесі державотворення. Вивчення як українських, так і зарубіжних традицій, — предмет подальших досліджень даної тематики.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Пошук оптимальної моделі щодо розбудови місцевого самоврядування на прикладі іноземних європейських держав стане початком упорядкуванню відносин у цій сфері. Це сприятиме позбавленню хаотичності у відносинах між державою та органами місцевого самоврядування. Також, враховуючи важливість використання європейського досвіду, доцільним було б проведення широкого попереднього громадського обговорення та розробки з урахуванням практик європейських держав, аналізу матеріалів про концепції країн Євросоюзу в даному випадку Франції. Не зайвим буде проаналізувати політику Франції у становленні органів місцевого самоврядування.

Для вирішення такої нагальної проблеми, як становлення місцевого самоврядування, потрібно відшукати практичні шляхи та орієнтири співпраці місцевих органів влади та уряду в Україні, розробити конкретні практичні рекомендації для державних установ щодо розбудови місцевого самоврядування. Для цього необхідно комплексно вивчити міжнародний досвід Європейських держав, визначити як саме впливають світові тенденції на його еволюцію в Україні. Досить актуальним є питання становлення місцевих громад щодо перспектив законодавчого забезпечення громадської участі у ста-

новленні місцевого самоврядування. Тож, беручи до уваги те, наскільки ця проблема є дискусійною, варто наголосити на неодмінному урахуванні і українського, і світового історичного досвіду, а в даному випадку досвіду Франції в плані розбудови місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Евдокимов В. Б., Старцев Я. Ю.* Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты. — М.: Спарт, 2001. — 251 с.
2. *Бутко І.* Децентралізація по-французьки: Місцеве самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування України. — 1994. — № 1/2. — С. 81–91.
3. *Гримо Ж.* Організація адміністративної влади у Франції. CFPC Centre de Formation des Personnels Communaux.
4. *Василенко І.* Административно-государственное управление: опыт Франции // Проблемы теории и практики управления. — 1997. — № 1. — С. 75–79.
5. *Ганущак Ю.* Досвід Франції і бюджетна реформа в Україні // Аспекти самоврядування. — 1999. — № 2 (4). — С. 17–21.
6. *Новоженова І. С.* Культура местной власти во Франции / И. С. Новоженова. — М.: ИНИОН РАН, 1994. — 47 с.
7. *Ткачук А.* Децентралізація, що зміцнює державу. Особливості місцевого самоврядування у Французькій Республіці // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 1–2. — С. 84–89.
8. *Харлоф Е.* Місцеві органи влади в Європі. — М.: Фінанси і статистика, 1992.
9. *Либаракина М. И.* Зарубежный опыт организации местного самоуправления

ления // Политая: анализ, хроника, прогноз. — 2003–2004. — № 3–4. — С. 225–237.

10. *Девемі Ж.-Ф.* Місцеве управління у Франції // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України.
11. *Реформа для людини* // Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні / за ред. А. Москалюк. — К.: Полігр. центр “Геопринт”, 2005. — 238 с.
12. *Адміністративний кодекс Франції* (Закони про місцеве самоврядування). Переклад ПСП, 1995.

REFERENCES

---

1. *Evdokimov V. B., Startsev Ya. Yu.* (2001). Mestnye organy vlasti zarubezhnykh stran: pravovye aspekty [Local authorities of foreign countries: legal aspects]. Moscow: Spart [in Russian].
2. *Butko I.* (1994). Detsentralizatsiia po-frantsuzski: Mistseve samovriadvannia [Decentralization in French: Local Self-Government]. Mistseve ta rehionalne samovriadvannia Ukrainy — Local and Regional Self-Government of Ukraine, 1/2, 81-91 [in Ukrainian].
3. *Hrymo Zh.* (n.d.). Orhanizatsiia administratyvnoi vlady u Frantsii [Administration of the Administration in France]. studfiles.net. Retrieved from <https://studfiles.net/preview/5212171/> [in Ukrainian].
4. *Vasilenko I.* (1997). Administrativno-gosudarstvennoe upravlenie: opyt Frantsii [Administrative-state management: the experience of France]. Problemy teorii i praktiki upravleniya — Problems of management theory and practice, 1, 75–79 [in Russian].
5. *Hanushchak Yu.* (1999). Dosvid Frantsii i biudzhethna reforma v Ukraini

- [The Experience of France and Budget Reform in Ukraine]. *Aspekty samovriaduvannia — Aspects of Self-Government*, 2 (4), 17–21 [in Ukrainian].
6. *Novozhenova I. S.* (1994). *Kultura mestnoy vlasti vo Frantsii* [Culture of local authority in France]. Moscow: INION RAN [in Russian].
  7. *Tkachuk A.* (1997). *Detsentralizatsiia, shcho zmitsniuie derzhavu. Osoblyvosti mistsevoho samovriaduvannia u Frantsuzkii Respublitsi* [Decentralization that strengthens the state. Features of Local Self-Government in the French Republic]. *Mistseve samovriaduvannia — Local Self-Government*, 1–2, 84–89 [in Ukrainian].
  8. *Kharlof E.* (1992). *Mestnye organy vlasti v Evrope* [Local authorities in Europe]. Moscow: Finansy i statistika [in Russian].
  9. *Libarakina M. I.* (2003). *Zarubezhnyy opyt organizatsii mestnogo samoupravleniya* [Foreign experience of the organization of local self-government]. *Politiya: analiz, khronika, prognoz — Politiya: analysis, chronicle, forecast*, 4 (31), 225–237 [in Russian].
  10. *Devemi Zh.-F.* (2000). *Mistseve upravlinnia u Frantsii* [Local government in France]. *Zbirnyk naukovykh prats Ukrainskoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy — Collection of scientific works of the Ukrainian Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 2, 2, 77–82 [in Ukrainian].
  11. *Moskaliuk A.* (Eds.). (2005). *Reforma dlia liudyny. Zbirnyk materialiv pro shliakhy realizatsii administratyvno-terytorialnoi reformy v Ukraini* [Reform for a person. A collection of materials on how to implement administrative-territorial reform in Ukraine]. Kyiv: Polih. tsentr “Heoprynt” [in Ukrainian].
  12. *Administratyvnyi kodeks Frantsii (Zakony pro mistsevesamovriaduvannia)* [Administrative Code of France (Laws on Local Self-Government)]. (1995). (PSP, Trans). Kyiv [in Ukrainian].

УДК 336.77.02: 322.2

Дегтяр Андрій Олегович,

доктор наук з державного управління, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри менеджменту і адміністрування, Харківська державна академія культури, 61000, Харків, Бурсацький узвіз, 4, тел.: 067 2519110, e-mail: adegtyar@3g.ua

ORCID: 0000-0003-3258-447X

Diegtiar Andrii Olegovych,

Doctor of Public Administration, Professor, Honored Science and Technology Worker of Ukraine, Head of Department of management and administration, Kharkiv state academy of culture, 61000, Kharkiv, Bursatskyi uzviz, 4, tel.: 067 2519110, e-mail: adegtyar@3g.ua

ORCID: 0000-0003-3258-447X

Калюга Олег Олександрович,

кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри менеджменту і адміністрування, Харківська державна академія культури, 61000, Харків, Бурсацький узвіз, 4, тел.: 067 2519110, e-mail: adegtyar@3g.ua

ORCID: 0000-0003-3220-0894

Kalyuga Oleg Aleksandrovich,

Candidate of Science in Public Administration, Senior Lecturer, Department of Management and Administration Kharkiv State Academy of Culture, 61000, Kharkiv, Bursatskyi uzviz, 4, tel.: 067 2519110, e-mail: adegtyar@3g.ua

ORCID: 0000-0003-3220-0894

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-22-30

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РИНКУ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Визначена роль іпотечного кредитування в розвитку економіки країни. В сучасних умовах розвитку банківської системи України іпотечному кредитуванню приділяється особлива увага. У світовій практиці іпотечне кредитування є дієвим інструментом розвитку житлового сектора і суттєвим фактором економічного і соціального розвитку України. Розвиток іпотечного кредитування позитивно позначається на розвитку реального сектору економіки, особливо сільського господарства, і значною мірою впливає на подолання соціальної нестабільності.

Система іпотечного кредитування є важливою складовою забезпечення громадян власним житлом, а також стимулом зростання житлового будівництва в країні, що істотно впливає на рівень економічного зростання країни.

Досліджено тенденції розвитку сучасного ринку іпотечного кредитування в контексті впливу макроекономічних факторів, нормативно-правової бази та аналізу основних показників розвитку ринку іпотечного кредиту-

вання. Виділено ключові проблеми ринку іпотечного кредитування та основні пріоритетні напрями державного управління щодо розвитку ринку іпотечного кредитування. Доведено, що розвиток ринку іпотечного кредитування неможливий без державної підтримки. До основних форм державної підтримки належать: цільове субсидювання, податкові пільги, підвищення реальних доходів населення, страхування ризиків, державні гарантії по іпотечним цінним паперам.

Проведений аналіз розвитку ринку іпотечного кредитування дав можливість виявити основні проблеми у цій сфері: недосконалість вітчизняного законодавства, висока вартість позичкового капіталу, нестабільність обмінного курсу національної валюти, повільний розвиток ринків нерухомості, біржового ринку цінних паперів, а також спеціалізованих іпотечних банків.

Реалізація та впровадження пріоритетних напрямів державної політики та основних форм державної підтримки забезпечать розвиток фондового ринку, ринку фінансових послуг, банківського та небанківського секторів та економіки в цілому.

Ключові слова: іпотечне кредитування, іпотечний портфель, іпотечна заборгованість.

GOVERNANCE OF THE MORTGAGE MARKET'S DEVELOPMENT IN UKRAINE

Abstract. The article defines the role of mortgage lending in the development of the country's economy. In today's conditions of development of the banking system of Ukraine mortgage lending is given special attention. In world practice mortgage lending is an effective tool for the development of the housing sector. Mortgage lending is a significant factor in the economic and social development of Ukraine. The development of mortgage lending positively affects the development of the real sector of the economy, especially agriculture. The development of mortgage lending affects the overcoming of social instability.

The development of the mortgage lending system is an important component of providing citizens with their own housing, as well as an incentive for housing construction in the country, which significantly influences the level of economic growth in the country.

The tendencies of development of the modern market of mortgage lending in the context of influence of macroeconomic factors, normative-legal base and analysis of the basic indicators of development of the market of mortgage lending are explored. The key problems of the mortgage lending market and the main priority areas of government in relation to the development of the mortgage lending market are highlighted. It is proved that the development of the mortgage lending market is impossible without state support. The main forms of state support include: targeted subsidies, tax incentives, increase real incomes, risk insurance, government guarantees on mortgage securities.

The analysis of the development of the mortgage lending market allowed to highlight the main problems in the mortgage lending market: the imperfection of

domestic legislation, the high cost of loan capital, the volatility of the exchange rate of the national currency, the slow development of real estate markets, stock market securities, as well as specialized mortgage banks

The implementation and implementation of the priority areas of state policy and the main forms of state support will ensure the development of the stock market, the financial services market, the banking and non-bank sectors and the economy as a whole.

Keywords: mortgage lending, mortgage portfolio, mortgage debt.

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку банківської системи України іпотечному кредитуванню надається особлива увага. У світовій практиці іпотечне кредитування є дієвим інструментом розвитку житлового сектора і суттєвим фактором економічного і соціального розвитку України. По-перше, розвиток іпотечного кредитування позитивно позначається на розвитку реального сектору економіки, особливо сільського господарства, по-друге, значною мірою впливає на подолання соціальної нестабільності.

Розвиток системи іпотечного кредитування є важливою складовою забезпечення громадян власним житлом, а також стимулом зростання житлового будівництва в країні, що істотно впливає на рівень економічного зростання країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню проблематики становлення та розвитку ринку іпотечного кредитування присвячені роботи багатьох вітчизняних та іноземних вчених. Дослідники О. О. Шевченко, О. М. Шевченко, В. О. Омельчук, Р. У. Хусиханов у своїх працях провели аналіз розвитку ринку іпотечного кредитування. Також у працях І. Г. Пахомової,

О. В. Жук, А. П. Кущик виділено проблеми та перспективи розвитку іпотечного кредитування в Україні. Однак, слід зазначити, що мінливість ситуації на ринку іпотечного кредитування потребує подальшого поглиблення практичних досліджень національної системи іпотечного кредитування.

Мета статті — визначити тенденції ринку іпотечного кредитування та основні напрями державної політики щодо розвитку іпотечного ринку, що забезпечить стабільність банківської системи.

Викладення основного матеріалу. Насамперед, необхідно зазначити, що згідно з Законом України “Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати” від 19.06.2003 р. № 979-IV іпотечне кредитування — правовідносини, що виникають з приводу набуття права вимоги іпотечного боргу за правочинами та іншими документами [1].

Динаміку та перспективи розвитку іпотечного кредитування потрібно розглядати в контексті впливу макроекономічних факторів, нормативно-правової бази та аналізу основних показників розвитку ринку іпотечного кредитування: обсяги за-

боргованості, структура погашення іпотечної заборгованості, регіональний розподіл, структура іпотечного кредиту.

Основні фінансово-економічні показники розвитку України у 2016–2017 рр. представлені в табл. 1.

З наведеної таблиці можна зробити висновок, що позитивні макроекономічні умови розвитку економіки (зменшення рівня інфляції, збільшення номінальної заробітної плати та прожиткового мінімуму) сприяє розвитку банківського сектору

України. Протягом 2016 р. збільшилися кредити в економіку країни на 17434 млн грн, зменшилася середньозважена ставка за кредитами фізичним особам в гривні на 8,05 % та ставка за кредитами фізичним особам в доларах на 1,4 %.

Висока частка іпотечних кредитів в іноземних валютах залишається однією з істотних проблем українського іпотечного ринку. Станом на 1 жовтня 2017 р., частка іпотечних кредитів у національній валюті становить 54,3 %, в іноземній — 45,7 % [3].

Таблиця 1

Основні фінансово-економічні показники розвитку України [2]

№ пор.	Показник	01.01.2016 р.	01.01.2017 р.
<i>Макроекономічні показники</i>			
1	Приріст реального ВВП, у % до відповідного періоду минулого року	5,2	н/д
2	Рівень інфляції, % (ІСЦ)	4,6	–0,2
3	Приріст реальних доходів населення, %	13,1	н/д
4	Номінальна середньомісячна заробітна плата в Україні, грн.	2633	3 377
5	Прожитковий мінімум, грн.	1017	1108
6	Мінімальна заробітна плата в Україні, грн.	1073	1147
7	Офіційний курс обміну: гривня / долар США гривня / євро	798,9800/100 1029,8053/100	799,3000/100 1053,7172/100
<i>Банківський сектор</i>			
1	Кредити в економіку, млн грн. в національній валюті в іноземній валюті	793192 470054 323138	810626 510872 299755
2	Кредити, надані фізичним особам, млн грн. в національній валюті в іноземній валюті	196209 83441 112767	183287 99584 83703
3	Частка кредитів фізичним особам в загальному кредитному портфелі банків, %	24,7	22,6
4	Середньозважена ставка за кредитами фізичним особам у гривні, %	25,6	17,55
5	Ставка за кредитами фізичним особам у доларах, %	12,4	11,0
6	Ставка за кредитами фізичним особам в євро, %	11,7	13,2

Нормативно-правова база іпотечного кредитування залишається незавершеною. Зараз в Україні врегульовано механізм первинного іпотечного ринку, але не узаконено механізми функціонування вторинного іпотечного ринку. Необхідним є вдосконалення законодавчої бази шляхом удосконалення Закону України “Про іпотечні цінні папери”, внесення змін до Земельного, Цивільного, Житлового та Господарського кодексів, законів “Про цінні папери і фондовий ринок”, “Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні” та інших нормативно-правових актів, пов’язаних з цією проблематикою.

Станом на 1 січня 2017 р. загальний розмір іпотечного портфеля банків в Україні становить 62,8 млрд грн.

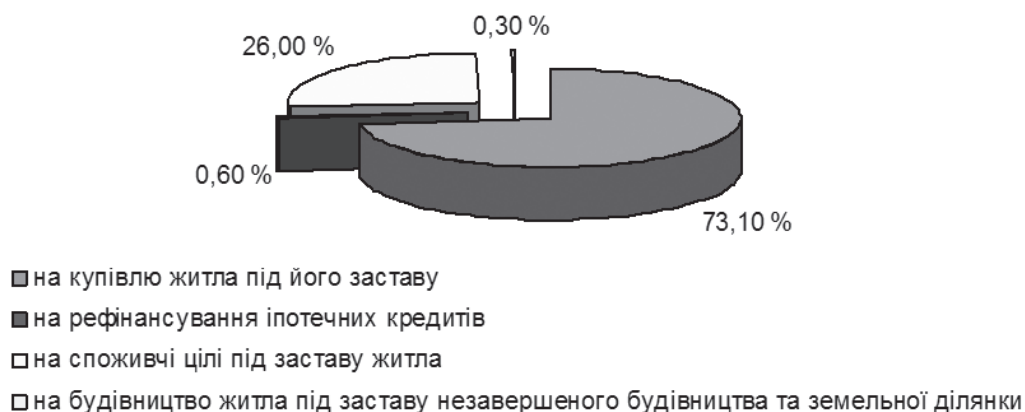
Скорочення іпотечного портфеля в період з серпня по жовтень 2016 р. склало 3,9 % (2,5 млрд грн). Загалом за 2016 рік загальний іпотечний портфель банків скоротився на 13,5 % (9,2 млрд грн). В цілому за 2016 р. загальна кількість виданих іпотечних кредитів на балансі банків скоротилась на 7,7 % (19,9 тис. шт.).

Розглянемо структуру погашення іпотечної заборгованості у розрізі іпотечних продуктів (рисунок).

З наведеного рисунка можна зробити висновок, що значно швидшими темпами зменшується іпотечна заборгованість на купівлю житла під його заставу, яка складає 73,1 % від загального скорочення іпотечного портфеля. Кількісна структура погашення виглядає таким чином: кредити на споживчі цілі (27,7 %), на будівництво житла під заставу незавершеного будівництва (0,7 %), на купівлю земельної ділянки (0,3 %), на рефінансування житлових кредитів (0,6 %), на купівлю житла під його заставу (70,7 %).

Результати аналізу регіонального розподілу ринку свідчать не лише про нерівномірність його розвитку, а й про поглиблення цієї тенденції.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом 2016–2017 рр. найбільшими за обсягами виданих кредитів залишились Київ та Київська область (27,3 %), Одеська область (15,6 %), Донецька область (7,7 %), Дніпропетровська область (5,3 %) та Харківська (4,9 %).

**Структура скорочення обсягів іпотечних кредитів по продуктах,
% від загального скорочення іпотечного портфеля станом на 01.01.2017 р.[2]**

Внутрішня структура іпотечного портфеля відповідного регіону за обсягами виданих іпотечних кредитів представлена в табл. 2.

З наведеної табл. 2 можна зробити висновок, що найбільш розповсюдженими є кредити на купівлю житла під його заставу та на споживчі

цілі під заставу житла. Найбільша кількість кредитів на купівлю житла під його заставу видана в Кіровоградській (57,5 %) та Вінницькій (56,1 %) областях, на споживчі цілі під заставу житла — в Чернівецькій (61,9 %) та Чернігівській (59,6 %) областях.

Таблиця 2

**Внутрішня структура іпотечних портфелів регіонів
за обсягами виданих кредитів, % [2]**

Регіон	На купівлю житла під його заставу	На рефінансування житлового кредиту	На споживчі цілі під заставу житла	На будівництво житла під заставу незавершеного виробництва	На купівлю земельних ділянок	На комерційні цілі під заставу житла
Вінницька	56,1	0,2	37,2	0,4	2,6	3,4
Волинська	35,9	0,2	48,2	5,4	0,9	9,5
Дніпропетровська	46,7	0,4	44,3	0,1	2,1	6,4
Житомирська	53,0	0,1	35,4	4,6	2,7	4,2
Закарпатська	42,9	0,1	47,0	4,9	1,7	3,4
Запорізька	42,5	0,4	44,7	1,0	1,8	9,6
Івано-Франківська	34,9	0,0	52,2	5,2	0,9	6,8
Київ та Київська область	48,0	0,8	39,9	3,5	5,8	2,0
Кіровоградська	57,5	0,0	38,0	0,8	0,1	3,6
Львівська	41,1	0,6	50,0	4,8	2,1	1,3
Миколаївська	43,2	0,0	50,7	0,5	1,3	4,4
Одеська	39,5	0,2	24,2	2,1	27,8	6,2
Полтавська	43,0	0,0	46,7	3,3	0,8	6,2
Рівненська	46,5	0,0	40,2	8,3	0,9	4,1
Сумська	49,1	0,1	42,4	2,4	0,9	5,1
Тернопільська	37,7	0,0	48,4	8,8	0,9	4,3
Харківська	44,7	0,1	39,3	0,2	1,2	14,6
Херсонська	40,8	0,1	50,8	0,6	0,5	7,1
Хмельницька	31,1	0,0	52,8	2,5	0,7	12,8
Черкаська	41,2	0,1	55,3	0,5	1,0	1,9
Чернівецька	30,2	0,0	61,9	0,8	0,4	6,8
Чернігівська	30,9	0,2	59,6	0,6	0,2	8,5

Проведений аналіз розвитку ринку іпотечного кредитування дав можливість визначити основні проблеми на ринку іпотечного кредитування: недосконалість вітчизняного законодавства, висока вартість позичкового капіталу, нестабільність обмінного курсу національної валюти, повільний розвиток ринків нерухомості, біржового ринку цінних паперів, а також спеціалізованих іпотечних банків [4].

Пріоритетним напрямом державної політики на сучасному етапі розвитку суспільства є стабілізація економіки, реформування кредитно-фінансової системи та формування в Україні ефективної системи іпотечного кредитування [5].

Аналіз стану і динаміки розвитку іпотечного ринку, а також визначені проблеми розвитку ринку іпотечного кредитування та пріоритетні напрями державної політики, доводять, що важливою для ринку іпотечного кредитування є державна підтримка. Основними формами державної підтримки можуть бути: цільове субсидювання малозабезпечених верств населення, зниження ставок по іпотечних кредитах, надання податкових пільг позичальникам, встановлення прозорих механізмів ціноутворення на ринку житла; підвищення реальних доходів населення, страхування ризиків, державних гарантій по іпотечних цінних паперах [6].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Спираючись на результати дослідження ринку іпотечного кредитування в Україні, визначено, що позитивні макроекономічні умови розвитку економіки

сприяють розвитку банківського сектору України. Збільшення обсягів кредитування обумовлене збільшенням реальних доходів населення та зменшенням відсоткових ставок.

Аналіз стану і динаміки розвитку іпотечного ринку дав можливість визначити ключові проблеми на ринку іпотечного кредитування: невизначеність та нестабільність державної політики, відсутність належної правової бази, висока вартість позичкового капіталу, нестабільність обмінного курсу національної валюти, повільний розвиток ринків нерухомості, біржового ринку цінних паперів.

Доведено, що саме виважена державна політика забезпечить сталий розвиток ринку іпотечного кредитування в Україні. Реалізація та впровадження пріоритетних напрямів державної політики (стабілізація економіки і реформування кредитно-фінансової системи, формування в Україні ефективної системи іпотечного кредитування) та основних форм державної підтримки (цільове субсидювання, податкові пільги, страхування ризиків, державні гарантії по іпотечних цінних паперах) забезпечать:

- стимулювання розвитку економіки в цілому та будівельної і пов'язаних з нею галузей економіки, зокрема;
- розвиток фондового ринку та ринку фінансових послуг, зокрема банківського, небанківського секторів;
- збільшення довгострокових фінансових ресурсів національних та іноземних інвесторів в економіку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хусиханов Р. У. Особенности моделей ипотечного кредитования в развитых зарубежных странах [Текст] / Р. У. Хусиханов // Вестник Университета. — 2014. — № 6. — С. 164–167.
2. Шевченко О. М. Іпотечне кредитування в Україні: сучасні реалії та перспективи розвитку / О. М. Шевченко, О. О. Шевченко // Економічний розвиток держави та її соціальна стабільність : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 11 трав. 2017 р. — Полтава : Пусан А. Ф., 2017. — Ч. 1. — С. 473–475.
3. Шевченко О. М. Світові моделі іпотечного кредитування та їх застосування в Україні // Розвиток фінансового ринку в Україні: проблеми та перспективи : Матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 10 листоп. 2016 р. — Полтава : ПолтНТУ, 2016. — С. 208–211.
4. Кущик А. П. Фінансовий механізм іпотечного кредитування в Україні та шляхи його удосконалення / А. П. Кущик // ВІСНИК ЖДТУ. — 2012. — № 1 (59). — С. 271–274.
5. Засідання клубу банкірів 14 червня 2018 року в державному експортно-імпортному банку України на тему: “Сучасні виклики банківській системі на шляху розвитку бізнесу вітчизняних компаній” [Електронний ресурс] // Агентство по рефінансуванню житлових кредитів. Режим доступу: <http://www.re-finance.com.ua/?cat=6>
6. Закон України “Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати” від 19.06.2003 р. № 979-IV [Електронний ресурс] / Законодавство // Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/979-15>.

REFERENCES

1. *Khusikhanov R. U.* (2014). Osobennosti modeley ipotechnogo kreditovaniya v razvitykh zarubezhnykh stranakh [Features of mortgage lending models in developed foreign countries]. *Vestnik Universiteta — University Newsletter*, 6, 164–167 [in Ukrainian].
2. *Shevchenko O. M., Shevchenko O. O.* (2017). Ipotechne kredyтуvannia v Ukrainy: suchasni realii ta perspektyvy rozvytku [Mortgage lending in Ukraine: current realities and development prospects]. *Ekonomichniy rozvytok derzhavy ta yii sotsialna stabilnist — Economic Development of the State and its Social Stability: Proceedings of the international scientific-practical Internet conference. (Vols. 1).* (p. 473–475). Poltava: Pusan A. F. [in Ukrainian].
3. *Shevchenko O. M.* (2016). Svitovi modeli ipotechnoho kredyтуvannia ta yikh zastosuvannia v Ukraini [World models of mortgage lending and their application in Ukraine]. *Rozvytok finansovoho rynku v Ukraini: problemy ta perspektyvy — Development of the financial market in Ukraine: problems and prospects: Proceedings of IV All-Ukrainian scientific-practical Internet conference.* (p. 208–211). Poltava: PoltNTU [in Ukrainian].
4. *Kushchik A. P.* (2012). Finansovyi mekhanizm ipotechnoho kredyтуvannia v Ukraini ta shliakhy yoho udoskonalennia [Financial mechanism of mortgage lending in Ukraine and ways of its improvement]. *VISNYK ZhDTU — The Journal of Zhytomyr State Technological University*, 1 (59), 271–274 [in Ukrainian].
5. *Suchasni vyklyky bankivskii systemi na shliakhu rozvytku biznesu vitchyznianskykh kompanii : Zasidannia klubu*

bu bankiriv 14 chervnia 2018 roku v derzhavnomu eksportno-importnomu banku Ukrainy [Modern challenges to the banking system on the way of developing business of domestic companies: Meeting of the club of bankers on June 14, 2018 at the State Export-Import Bank of Ukraine]. (n.d.). www.re-finance.com.ua. Retrieved from <http://www.re-finance.com.ua/?p=1470> [in Ukrainian].

6. *Zakon* Ukrainy Pro ipotechne kredy-tuvannia, operatsii z konsolidovanyim ipotechnym borhom ta ipotechni ser-tyfikaty : vid 19.06.2003, № 979-IV [Law of Ukraine On Mortgage Lend-ing, Operations with Consolidated Mortgage Debt and Mortgage Cer-tificates from 19.06.2003, №979-IV]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/979-15> [in Ukrainian].

Кісілевич-Чорнойван Ольга Михайлівна,

доктор філософії в галузі права, професор Міжнародної Кадрової Академії, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Навчально-науковий інститут права Міжрегіональної Академії управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (044) 490 95 21, e-mail: int.inf.law@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0365-0722

Kisilevych-Chornoyvan Olga Mykhailivna,

Doctor of Philosophy in Law, Professor of the International Personnel Academy, Professor of the Department of International Law and Comparative Law, Educational and Scientific Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: (044) 490 95 21, e-mail: int.inf.law@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0365-0722

Шашкова-Журавель Ірина Олександрівна,

доктор філософії в галузі права, професор Міжнародної Кадрової Академії, заступник завідувача кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Навчально-науковий інститут права Міжрегіональної Академії управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (044) 490 95 21, e-mail: mizhnar308@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0827-7971

Shashkova-Zhuravel Iryna Aleksandrozna,

Doctor of Philosophy in Law, Professor of the International Personnel Academy, Deputy Head of the Department of International Law and Comparative Law, Educational and Scientific Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: (044) 490 95 21, e-mail: mizhnar308@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0827-7971

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-31-42

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ

Анотація. Обґрунтовано, що питання міжнародного співробітництва у сфері викорінення корупції є надзвичайно важливою проблемою для сучасної міжнародної спільноти. Незважаючи на це, простежується відсутність належного обсягу міжнародного нормативного масиву забезпечення ефективності універсальної міжнародно-правової системи протидії корупції.

Проаналізовано фундаментальні конвенційні норми Організації Об'єднаних Націй щодо викорінення корупції. Так, звертається увага на криміналізацію окремих категорій суспільно-небезпечних діянь як різновидів корупції та на окреслення кола суб'єктів корупційних діянь.

Конвенції вимагають від держав-учасниць вживати законодавчих, адміністративних або інших ефективних заходів на національному рівні для сприяння викорінення корупції, а також передбачають механізми міжнародної

співпраці в даній сфері. При цьому розмежовуються зобов'язання держав щодо протидії корупції в публічному та приватному секторах.

Також, у статті висвітлено основні аспекти міжнародного співробітництва у боротьбі з виявами корупції на європейському регіональному рівні та підкреслено їх зв'язок з відповідними нормативними актами ООН. Зокрема, досліджено основні напрями нормативно-правового регулювання протидії корупції в рамках Ради Європи та Європейського Союзу. У цих документах зафіксована вимога від держав-членів вказаних організацій криміналізувати окремі види діянь в публічному та приватному секторах, в тому числі: підкуп посадових осіб міжнародних організацій, підкуп членів міжнародних парламентських зборів, підкуп суддів та посадових осіб міжнародних судів. Зокрема, в них передбачена обов'язковість включення в національне законодавство такого покарання за вказані злочини як позбавлення волі. В документах ЄС та РЄ крім іншого на держави покладено зобов'язання співробітництва між собою згідно з положеннями відповідних міжнародних договорів та вживання різноманітних заходів для ефективного викорінення корупції. Авторами підкреслюється, що загальноєвропейське кримінальне право у сфері боротьби з корупцією йде шляхом не уніфікації, а так званої "мінімальної гармонізації".

Ключові слова: корупція, протидія корупції, міжнародне співробітництво, Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз.

LEGAL ASPECTS OF COMBATING CORRUPTION AT THE INTERNATIONAL LEVEL

Abstract. It is substantiated that the issue of international cooperation in the field of elimination of corruption is an extremely important problem for the modern international community. Despite this, there is a lack of adequate volume of the international regulatory array to ensure the effectiveness of the universal international legal system against corruption.

The authors analyze the fundamental United Nations conventions on the elimination of corruption. Thus, attention is paid to the criminalization of certain categories of socially dangerous acts as types of corruption and to outline the range of subjects of corruption.

The conventions require, to varying degrees, states parties to take legislative, administrative or other effective measures at the national level to promote the elimination of corruption, and also provide for mechanisms for international cooperation in this area. In doing so, there is a distinction between the obligation of states to combat corruption in the public and private sectors.

The article also highlights the main aspects of international cooperation in combating corruption at the European regional level and emphasizes their link with relevant UN regulations. In particular, the main directions of regulatory and anti-corruption regulation within the framework of the Council of Europe and the European Union are investigated. These documents require the Member States of the said organizations to criminalize certain types of acts in the public and pri-

vate sectors, including bribery of officials of international organizations, bribing members of international parliamentary assemblies, bribery of judges and officials of international courts. In addition, they provide for the mandatory inclusion in national legislation of such punishment for the specified crimes as imprisonment. The documents of the EU and the Council of Europe, among other things, oblige States to cooperate among themselves in accordance with the provisions of the relevant international treaties and to take various measures to effectively eradicate corruption. The authors emphasize that pan-European criminal law in the field of combating corruption goes along the path of not unification, but the so-called “minimum harmonization”.

Keywords: recreation, recreational activity, institutional mechanism, organizational mechanism, state regulation, mechanisms of state regulation.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення проблема корупції набуває глобального значення, що суттєво перешкоджає економічному зростанню держав, чинить згубний вплив практично на всі сфери життєдіяльності суспільства та особливо негативно позначається на рівні забезпеченості як громадянсько-політичних, так і соціально-економічних прав індивідів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням боротьби з корупцією як на національному, так і на міжнародному рівнях приділяли увагу у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені: О. С. Бадалова, В. Д. Гвоздецький, Т. В. Ільєнок, М. І. Карпенко, Т. В. Кузнєцова, М. І. Марич, О. М. Юрченко, О. Д. Ярошенко, Н. Свенсон, Н. Роджерс та ін. Однак, невтішно високий рівень корупції в багатьох державах світу, в тому числі, в нашій державі, а також складний і комплексний характер проблеми викорінення корупції обумовлюють актуальність подальших ґрунтовних наукових досліджень в даному напрямі.

Метою статті є комплексне дослідження міжнародно-правової системи подолання корупції.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи універсальну міжнародно-правову систему викорінення корупції потрібно зазначити, що вихідні положення в даному напрямі відображені в Конвенції Організації Об'єднаних Націй “Проти транснаціональної організованої злочинності”, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 2000 р. та ратифікована нашою державою (із застереженнями) в 2004 р. Так, ст. 8 і 9 вказаної Конвенції спрямовані на забезпечення криміналізації діянь, що мають ознаки корупції, а також окреслення системи заходів, необхідних для боротьби із зазначеним ганебним злочином. Зокрема, передбачено обов'язок держав-учасниць Конвенції вживати законодавчі та інші заходи, для визнання як кримінально караних таких діянь:

- прийняття або вимагання публічною посадовою особою, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої по-

садової особи або іншої фізичної або юридичної особи;

- пропозиція, обіцянка, або надання публічній посадовій особі, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для неї або для іншої особи для того, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію або бездіяльність при виконанні своїх службових обов'язків.

При цьому, категорія “публічна посадова особа”, згідно з досліджуваною Конвенцією, означає особу, яка надає будь-яку публічну послугу, що визначається внутрішнім законодавством держави-учасниці, в якій ця особа виконує такі функції.

Водночас, згідно з вимогами Конвенції на держави покладається обов'язок вживати законодавчі, адміністративні або інші ефективні заходи для сприяння добросовісності, а також для попередження і виявлення корупції серед публічних посадових осіб і покарання за неї. Зокрема, серед вказаних заходів передбачено забезпечення ефективних дій компетентних державних органів у сфері попередження і виявлення корупції за рахунок надання таким органам достатньої незалежності, для недопущення неправомірного впливу на їх діяльність [1].

Також, необхідно зазначити, що одним із центральних міжнародно-правових актів універсального рівня щодо боротьби з корупцією є Конвенція Організації Об'єднаних Націй “Проти корупції”, що була підписана від імені України в 2003 р. у Мексиці у м. Меріда та ратифікована нашою державою в 2006 р. Відтак, на Україну було покладено імперативні міжнародно-правові зо-

бов'язання, викладені у Конвенції, а саме: зобов'язання в частині політики і практики запобігання корупції передбачають необхідність здійснення таких внутрішньодержавних заходів:

- розробка і забезпечення реалізації за участю суспільства скоординованої та ефективної політики боротьби з корупцією на підставі принципів правопорядку, непідкупності, прозорості та відповідальності;

- запровадження та заохочення ефективних видів практики щодо запобігання корупції;

- здійснення регулярного моніторингу та оцінки адекватності правового інструментарію та системи внутрішньодержавних адміністративних заходів, спрямованих на подолання корупції;

- сприяння співробітництву з іншими державами, а також міжнародними універсальними та регіональними організаціями, зокрема, в межах міжнародних програм та проєктів щодо викорінення корупції.

Найважливіші зобов'язання держав – учасниць Конвенції в публічному секторі передбачають необхідність створення та підтримки такої системи приймання на роботу, проходження служби, просування по службі та виходу у відставку державних службовців, в основі якої покладено такі критерії, як бездоганність роботи, здібності та справедливість. Крім цього, з метою запобігання корупції в публічному секторі на держави покладено зобов'язання щодо необхідності забезпечення:

- розробки належної процедури підбору і підготовки кадрів для

зайняття посад, що вважаються особливо вразливими з точки зору корупції, а також ротації кадрів на таких посадах;

- впровадження спеціальних освітніх програм в порядку підготовки осіб для вказаних посад, які сприятимуть правильному та добросовісному виконанню ними своїх функціональних обов'язків, а також допоможуть поглибити усвідомлення державними службовцями ризиків, пов'язаних з корупцією.

- виплати належної винагороди кадрам на вказаних посадах з урахуванням рівня економічного розвитку держави;

- заохочення чесності, відповідальності і непідкупності посадових осіб відповідно до основоположних принципів національної правової системи;

- впровадження та застосування стандартів або кодексів поведінки державних посадових осіб для сприяння добросовісному виконанню функцій держави;

- звітності держави перед суспільством, зокрема, посилення прозорості в її державному управлінні, у тому числі стосовно її організації, функціонування та процесів прийняття державних рішень.

Виходячи із положень вказаної Конвенції, для держав-учасниць передбачено систему заходів, вжиття яких сприятиме подоланню корупції в приватному секторі. До вказаних заходів, зокрема, слід віднести:

- активізацію співробітництва правоохоронних органів з приватними юридичними особами;

- сприяння розробці процедур і стандартів для забезпечення добро-

совісності в роботі приватних юридичних осіб, у тому числі, кодексів поведінки для належного та добросовісного здійснення діяльності підприємцями, а також для заохочення використання добросовісної комерційної практики у відносинах між комерційними підприємствами та в договірних відносинах між ними та державою;

- запобігання зловживанню процедурами, які регулюють діяльність приватних юридичних осіб, у тому числі тими, які стосуються ліцензій і субсидій, що надаються державними органами для здійснення комерційної діяльності;

- сприяння можливості приватних юридичних осіб використовувати механізми внутрішнього аудиторського контролю для надання допомоги в запобіганні та виявленні корупційних діянь;

- забезпечення проходження необхідної процедури аудиту й сертифікації рахунків та фінансових відомостей приватних юридичних осіб.

Потрібно зазначити, що окрема увага в досліджуваній Конвенції приділяється необхідності криміналізації державами таких діянь: підкуп національних державних посадових осіб; підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб міжурядових організацій, а також розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою [2].

Суттєвого значення для розвитку системи міжнародного співробітництва по боротьбі зі злочинністю, незважаючи на факультативний характер своїх приписів, відіграє Де-

кларация, прийнята на одинадцятому Конгресі ООН, присвяченому кримінальному судочинству та попередженню злочинності, що відбувся 18–25 квітня 2005 р. Окремі положення цієї Декларації присвячені викориненню корупції. Так, згідно з п. 24 Декларації правопорядок в державі, а також належне управління публічним майном та публічними справами, визнається надважливим для попередження та подолання корупції. Крім цього, згідно з Декларацією з метою викоринення корупції поряд з ефективними заходами щодо розслідування та кримінального переслідування, необхідним є заохочення культури непідкупності, чесності та підзвітності як в публічному так і приватному секторі [3]. Зазначені положення Декларації майже повністю кореспондують вимоги Конвенції ООН “Проти корупції” та уточнюють їх.

Досліджуючи сучасну систему заходів, що вживаються світовою спільнотою для викоринення корупції на універсальному рівні, необхідно зазначити, що у травні 2016 р. у Лондоні за ініціативою прем’єр-міністра Великобританії Девіда Кемєрона відбувся перший Глобальний антикорупційний Саміт. В роботі Саміту взяли участь представники понад сорока держав світу. Головою делегації від імені нашої держави виступив Міністр юстиції України П. Д. Петренко. В рамках Саміту делегатами держав-учасниць за участю Виконавчого директора Міжнародного валютного фонду, президента Всесвітнього банку та президента міжнародної організації по боротьбі з корупцією Transparency Inter-

national було обговорено ключові проблеми щодо протидії корупції на загальносвітовому рівні. Так, вихідні засади протидії корупції, до яких учасниками Саміту було досягнуто згоди, зокрема, передбачають:

- активізацію обміну даними між правоохоронними органами та банками держав;
- забезпечення доступу до реєстрів бенефіціаріїв компаній;
- відмову у візі за наявності обґрунтованої підозри в корупції.

Важливо зазначити, що Україна приєдналася до спільної Декларації Глобального антикорупційного саміту та зобов’язалась виконувати її положення та здійснювати пріоритетні кроки щодо подолання корупції, озвучені на Саміті для реалізації нової Антикорупційної стратегії та Плану дій, які будуть прийняті у 2017 р. Підтримавши вказану Декларацію, наша держава зобов’язалась забезпечувати за участю державних органів, насамперед, ДФС такі антикорупційні заходи:

- запровадження міжнародних стандартів по боротьбі з відмиванням грошей;
- забезпечення перевірки точності інформації про кінцевих бенефіціаріїв компаній;
- зменшення можливості для корупції в зонах високого ризику;
- налагодження та підтримка співпраці з іншими країнами, міжнародними організаціями і громадянським суспільством щодо впровадження міжнародних стандартів антикорупційної діяльності [4].

Зазначені нормативні акти ООН відіграють значну роль у розвитку загальноєвропейського криміналь-

ного законодавства у сфері боротьби з корупцією, про що досить часто йдеться в преамбулах нормативних актів ЄС та Ради Європи. При прийнятті відповідних документів дані міжнародні організації враховують стандарти кримінального законодавства ООН, місцями дещо піднімаючи їх чи конкретизуючи.

Серед найважливіших актів Ради Європи у сфері боротьби з корупцією вирізняють Конвенцію про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. та Додатковий протокол до неї 2003 р. і Конвенцію про цивільно-правову відповідальність за корупцію 1999 р. Дані міжнародні акти Україною було ратифіковано у 2006 р.

Загального визначення терміна “корупція” в Конвенції про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. не надано, звідки випливає, що поняття “корупція” для цілей даного документа розглядається, виходячи з внутрішнього законодавства держав-учасниць.

Конвенція відносить до корупції і вимагає криміналізації за такі злочинні діяння, як активний (ст. 2) та пасивний (ст. 3) підкуп національних державних посадових осіб, підкуп членів національних зборів (ст. 4), підкуп іноземних державних посадових осіб (ст. 5), підкуп членів іноземних державних зборів (ст. 6), активний (ст. 7) та пасивний (ст. 8) підкуп у приватному секторі, підкуп посадових осіб міжнародних організацій (ст. 9), підкуп членів міжнародних парламентських зборів (ст. 10), підкуп суддів та посадових осіб міжнародних судів (ст. 11), використання службового становища в

корисливих цілях (ст. 12), відмивання доходів від злочинів, пов’язаних з корупцією (ст. 13), злочини щодо операцій з рахунками (ст. 14), співучасть (ст. 15). Потрібно додати, що Конвенцією надана можливість договірній країні зробити застереження про невизнання чи часткове невизнання кримінальними правопорушеннями дії, згадані у ст. 4, 6–8, 10 та 12, або правопорушення, що пов’язані з одержанням хабара та визначені у ст. 5 [5].

Як і Конвенцією ООН 2003 р., даним документом передбачена відповідальність юридичних осіб (ст. 18).

Згідно з Конвенцією на договірні держави покладено зобов’язання приймати співвимірні, ефективні та стримуючі санкції та заходи щодо фізичних осіб (позбавлення волі з подальшою можливістю екстрадиції) та юридичних осіб (кримінальні та некримінальні санкції, в тому числі фінансового характеру) у разі вчинення таких злочинів; забезпечувати спеціалізацію фізичних осіб та організацій у боротьбі з корупцією, надавати їм достатньої незалежності; вживати заходи для забезпечення співробітництва державних органів та державних посадових осіб з тими органами держави, які відповідають за розслідування кримінальних злочинів і переслідування за їх вчинення; вживати заходи для забезпечення ефективного та належного захисту осіб, які співробітничали з правосуддям, та свідків.

Контроль за виконанням Конвенції покладено на Групу держав проти корупції (GRECO). Процедури оцінки, яка проводиться ГРЕКО, викладені у Статуті організації.

Даним документом також передбачено зобов'язання для країн-підписантів якнайшвидшого співробітництва між собою згідно з положеннями відповідних міжнародних договорів про міжнародне співробітництво у кримінальних справах чи домовленостей, досягнутих на основі однакового законодавства чи законодавчої взаємності. Якщо сторони не є учасниками міжнародних договорів про міжнародне співробітництво у кримінальних справах чи домовленостей, Конвенцією передбачено відповідний механізм співробітництва для розслідування та переслідування кримінальних злочинів, зазначених у Конвенції. Для цього в документі прописані загальні умови взаємної допомоги, екстрадиції, надання інформації за взаємною ініціативою, визначення центрального органу (органів), відповідальних за подання запитів, надання відповідей на запити, виконання таких запитів.

Додатковий протокол 2003 р. до Конвенції про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. (передбачає криміналізацію дачі та отримання хабара арбітрами (третейськими суддями) та хабарництво присяжних засідателів [6].

Конвенція про цивільно-правову відповідальність за корупцію 1999 р. спрямована на забезпечення надання можливості захищати свої права та інтереси особам, які постраждали в результаті корупційних дій, включаючи можливість отримання компенсації.

У документі надано загальне поняття терміна “корупція”, однак таке визначення використовується тільки для цілей даної Конвенції.

Згідно з цією Конвенцією на договірні країни покладено обов'язок передбачити: а) у внутрішньому законодавстві для осіб, яким заподіяно шкоду внаслідок корупційних дій, право на порушення судової справи з метою отримання повної компенсації за заподіяну шкоду (матеріальні збитки, втрачену вигоду та нематеріальну шкоду); б) належні процедури отримання компенсації від держави чи, у випадку недержавних установ, від керівних органів таких установ; в) ефективні процедури збору доказів під час цивільного провадження у справі; ефективно співробітничати в питаннях, які стосуються цивільного провадження у справах про корупцію. Також країни повинні передбачити у внутрішньому законодавстві належний захист проти будь-якої необґрунтованої санкції щодо працівників, які мають достатні підстави підозрювати корупцію та які добросовісно доповідають про свої підозри відповідальним особам або компетентним органам.

Конвенція встановлює, що мінімальний строк позовної давності для компенсації завданої корупційними діями шкоди становить 2 роки від дня, коли особа, якій було заподіяно шкоду, дізналася чи обґрунтовано могла знати про заподіяння шкоди або про здійснення корупційної дії та про особистість винної особи. Однак суд не розглядає позов після закінчення позовного строку тривалістю не менше 10 років від дня здійснення корупційної дії [7].

Контроль за виконанням Конвенції також покладено на Групу держав проти корупції (GRECO).

Серед документів ЄС в даній сфері виділяють Конвенцію про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств 1995 р. і Додатковий протокол № 1 до неї, Конвенція про боротьбу з корупцією, до якої причетні службовці Європейських співтовариств або службовці країн – членів ЄС 1997 р., Рамкове рішення про боротьбу з корупцією в приватному секторі 2002 р.

У Конвенції про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств 1995 р. корупція розуміється як хабарництво (в контексті посадового зловживання).

Учасники Конвенції прийняли на себе обов'язок:

- на внутрішньодержавному рівні встановити кримінальну відповідальність за злочини, передбачені в конвенції, ефективно та співрозмірне покарання за їх вчинення;
- встановити юрисдикцію національних судів з прив'язкою до права держави місця постійного проживання або громадянства підозрюваного (обвинуваченого);
- забезпечити притягнення до кримінальної відповідальності та віддання під суд власних громадян у випадку відмови у виданні.

Ст. 3 окреслено питання відповідальності керівництва суб'єктів підприємництва [8].

Протокол № 1 (96/C313/0127 1997 р.) визначає поняття кримінально карної корупції та підстави відповідальності за корупцію, а також передбачає гармонізовані санкції за цей злочин. Ст. 2 дає визначення двом різновидам корупції: пасивної та активної. Суб'єктами корупції визначено посадових осіб, які перебувають на

службі Європейських співтовариств (нині Європейського Союзу) чи в державах-членах (маються на увазі національні службовці держав-членів, які приймають участь у розподілі коштів ЄС). Члени інститутів ЄС не є посадовими особами, але також визнаються суб'єктами корупції (в цьому випадку вони прирівнюються до посадових осіб відповідних органів влади держав-членів).

За загальним правилом справи про корупцію підлягають розгляду за місцем скоєння злочину, а держави – члени ЄС можуть розповсюджувати дію національного кримінального законодавства на акти корупції своїх громадян, скоєні на території ЄС [9].

Покарання за вказані злочини, разом з іншими заходами, повинно включати позбавлення волі.

Коло дії Конвенції про боротьбу з корупцією, до якої причетні службовці Європейських співтовариств або службовці країн – членів ЄС 1997 р. ширше за коло дії Протоколу № 1 Конвенції про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств 1995 р. Вона включила в поняття європейської корупції ті діяння, які спричиняють шкоду не тільки фінансовим інтересам Співтовариств (нині Союзу).

Терміни в даній Конвенції в основному аналогічні відповідним термінам, які містяться у Протоколі № 1 до Конвенції 1995 р. Однак, Конвенція 1997 р. розширює поняття корупції шляхом включення в нього великого кола діянь.

Головним значенням даної Конвенції є те, що вона передбачає посилення співробітництва країн учасниць в боротьбі з корупцією та

відкриває нові процесуальні можливості для переслідування злочинців [10].

Рамкове рішення про боротьбу з корупцією в приватному секторі 2002/246, прийняте для приведення у відповідність один з одним правових та адміністративних приписів держав учасниць ЄС, розкриває поняття активної та пасивної корупції в приватному секторі.

Згідно з цим Рамковим рішенням держави члени ЄС зобов'язані прийняти необхідні заходи: 1) для криміналізації активної та пасивної корупції в приватному секторі, а також підбурювання до цих дій; 2) щоб такі злочини підлягали кримінально-правовим санкціям стосовно фізичних осіб (максимальне покарання — тюремне ув'язнення з найменшою верхньою межею від 1 до 3 років) та юридичних осіб (кримінальні та адміністративні штрафи тощо).

Рамкове рішення залишає за країнами — членами ЄС можливість певних відхилень від його положень у сфері встановлення юрисдикції держави щодо корупційних діянь в приватному секторі [11].

Загальноєвропейське кримінальне право, в тому числі і у сфері боротьби з корупцією, здійснюється не шляхом уніфікації, а шляхом гармонізації національних законодавств, причому так званої “мінімальної гармонізації”. Змішаний характер регулювання боротьби з корупцією в ЄС та РЄ з одного боку створює правову основу для боротьби з таким видом злочинів. З іншого — це сприяє формуванню однакової кримінальної політики в цій сфері в державах-членах.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі викладеного є можливість констатувати наявність ґрунтового нормативного масиву міжнародно-правових актів щодо викорінення корупції на універсальному рівні. Однак, варто зауважити, що приписи міжнародно-правових актів ООН з досліджуваного питання викладені достатньо узагальнено, що дає можливість їх уточнення та деталізації на регіональному рівні та на рівні внутрішньодержавного законодавства держав-учасниць. Водночас, необхідною умовою для ефективної реалізації досліджуваних універсальних і регіональних міжнародно-правових актів на національному рівні є відокремлення бізнесу від політики. У Європі питання регіонального регулювання боротьби з корупцією розглядається крізь призму “мінімальної гармонізації” національних законодавств. Зазначене сприяє формуванню однакової кримінальної політики в даній сфері в державах-членах, однак сучасні реалії вимагають більш злагоджених дій, що, в свою чергу, потребує прийняття нових багатосторонніх міжнародно-правових актів, які б оптимізували співробітництво у сфері викорінення корупції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Проти* транснаціональної організованої злочинності. Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 15.11.2000 р. // Офіційний вісн. України. — 2006. — № 14. — С. 340.
2. *Проти* корупції. Конвенція Організації Об'єднаних Націй від

- 31.10.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 49.
3. *Щодо попередження злочинності та кримінального судочинства*. Декларація Організації Об'єднаних Націй від 25.04.2005 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_e87
  4. *Україна* приєдналася до Декларації антикорупційного саміту в Лондоні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ua.censor.net.ua/news/388193/ukrayina_pryyednalasya_do_deklaratsiyi
  5. *Про кримінальну відповідальність за корупцію*: Конвенція Ради Європи від 1999 р. // Офіційний вісн. України. — 2006. — № 9. — С. 252.
  6. *Додатковий* протокол № 1 до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією 2003 р. // Офіційний вісн. України. — 2010. — № 15/ № 44. — 2006. — Ст. 2940. — С. 54.
  7. *Про цивільно-правову відповідальність за корупцію 1999 р.* Конвенція Ради Європи // Офіційний вісник України від 15.03.2006 р. — 2006. — № 9. — С. 252.
  8. *Про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств*: Конвенція Європейських співтовариств від 1995 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua>file>
  9. *Протокол до Конвенції про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств 1995 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua>file>
  10. *Режим доступу*: http://eulaw/edu.ru/documents/legislation/law_defence.htm
  11. *Про боротьбу з корупцією в приватному секторі*. Рамкове рішення Європейських співтовариств від 2002 р. // Journal officiel de l'Union europeene L 192 du 31.7.2003, p. 54.

REFERENCES

1. *Konventsiiia* Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti [United Nations Convention against Transnational Organized Crime]. (2006, April 19). Ofitsiynyi visnyk Ukrainy — Official Bulletin of Ukraine, 14, 340 [in Ukrainian].
2. *Konventsiiya* Organizatsiyi Obiednanykh Natsiy Protty koruptsiyi [United Nations Convention against corruption]. (2007, December 07). Ofitsiynyi visnyk Ukrainy — Official Bulletin of Ukraine, 49, 2048 [in Ukrainian].
3. *Deklaratsii* OON po preduprezhdeniyu prestupnosti i ugovnomu ravsudiyu ot 25 apreliya 2005 [UN Declaration on Crime Prevention and Criminal Justice from April 25 2005]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_e87 [in Russian].
4. *Ukrayina* pryiednalasya do Deklaratsiyi antykoruptsiynogo samitu v Londoni [Ukraine has acceded to the Declaration of the Anti-Corruption Summit in London]. (2016, May 12). ua.censor.net.ua. Retrieved from https://ua.censor.net.ua/news/388193/ukrayina_pryyednalasya_do_deklaratsiyi_antykoruptsiynogo_samitu_v_londoni [in Ukrainian].
5. *Konventsiiya* Rady Evropy Pro kryminalnu vidpovidalnist za koruptsiyu [Council of Europe Convention About Criminal Responsibility for Corruption]. (2006, March 15). Ofitsiynyi visnyk Ukrainy — Official Bulletin of Ukraine, 9, 252 [in Ukrainian].
6. *Dodatkovyi* protocol do Kryminalnoyi konventsiy pro borotbu z koruptsieyu (ETS 191) [Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Combating Corruption (ETS 191)]. (2010,

- March 12). Ofitsiynyi visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine, 15, 54 [in Ukrainian].
7. *Konventsiya* Rady Evropy Pro tsyvilno-pravovu vidpovidalnist za koruptsiyu [Council of Europe Convention on Civil Liability for Corruption]. (2006, March 15). Ofitsiynyi visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine, 9, 252 [in Ukrainian].
  8. *Konventsiya* Evropeyskikh Spivtovarystv Pro zakhyst finansovykh interesiv Evropeyskikh Spivtovarystv vid 1995 r [Convention of the European Communities on the protection of the financial interests of the European Communities of 1995]. (n.d.). old.minjust.gov.ua. Retrieved from <http://old.minjust.gov.ua/file/31880.docx> [in Ukrainian].
  9. *Protokol* do Konventsiyi Pro zakhyst finansovykh interesiv Evropeyskikh Spivtovarystv vid 1995 r [Protocol to the Convention on the Protection of the Financial Interests of the European Communities of 1995]. (n.d.). old.minjust.gov.ua. Retrieved from <http://old.minjust.gov.ua/file/31886.docx> [in Ukrainian].
  10. *Konventsiya* Soveta Evropeyskogo Soyuzu ot 26 maya 1997 g., prinyataya na osnovanii Stati K.3(2)(s) Dogovora o Evropeyskom Soyuze, o borbe s korruptsiei, k kotoroy prichastny sluzhashchie Evropeyskikh soobshchestv ili sluzhashchie gosudarstv-chlenov Evropeyskogo Soyuzu* [Council of the European Union Convention of May 26, 1997, adopted on the basis of Article K.3 (2) (c) of the Treaty on European Union, on the fight against corruption, in which employees of the European Communities or employees of the Member States of the European Union are involved*]. (n.d.). dokipedia.ru. Retrieved from <http://dokipedia.ru/document/5167376> [in Russian].
  11. *Décision-cadre* 2003/568/JAI du Conseil du 22 juillet 2003 relative à la lutte contre la corruption dans le secteur privé. (2003). Journal officiel de l'Union europeene, 192, 54 [in French].

Козаченко Олександр Іванович,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: 066 273 10 76, e-mail: kozachenko.ai@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1449-3670

Kozachenko Oleksandr Ivanovich,

candidate of legal sciences, senior research fellow, professor department of security management, law enforcement and anticorruption activities, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: 066 273 10 76, e-mail: kozachenko.ai@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1449-3670

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-43-62

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ СИСТЕМИ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Анотація. Доведено, що поняття та зміст забезпечення безпеки суб'єктів системи негласних слідчих (розшукових) дій перебуває у правовій площині нормативно-правового регулювання та організаційного забезпечення цієї діяльності. У теорії проблема реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасниками суб'єктів системи негласних слідчих (розшукових) дій є надзвичайно складною, що потребує системних досліджень. Це питання постало з початком процесу визнання власних за природою негласних слідчих (розшукових) правовідносин. Вважаємо, що у процесі досудового розслідування правовий характер мають відносини під час відкриття кримінального провадження, проведення у процесі розслідування окремих законодавчо визначених заходів, використанні конфіденційного співробітництва, отримання доказів, відомчому контролю, процесуальному керівництві. Доведено, що нерозголошення відомостей про особу, взяту під захист, може забезпечуватися шляхом обмеження відомостей про неї в матеріалах перевірки (заявах, поясненнях тощо), а також протоколах слідчих дій та судових засідань. Слідчий, прокурор, суд (суддя), прийнявши рішення про застосування заходів безпеки, виносить мотивовану постанову, ухвалу про заміну прізвища, імені, по батькові особи, взятої під захист, на псевдонім.

Зазначений порядок закритого судового засідання. У випадках, коли цього вимагають інтереси безпеки осіб, які потребують захисту, за мотивованою ухвалою суду може проводитися закритий судовий розгляд кримінального

провадження або допит свідка чи потерпілого за відсутності інших учасників процесу. Визначено, що регулювання безпеки осіб залучення до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій є окремим, специфічним напрямом правоохоронної діяльності. Національна правоохоронна система повинна досконало вивчити та взяти на озброєння позитивний іноземний досвід у сфері проведення негласних слідчих (розшукових) дій за різними напрямами, особливо щодо питання функціонування системи негласного розслідування. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня теоретичних знань та вдосконаленню практичних навичок українських правоохоронців, а також використанню ефективних підходів та найкращих міжнародних стандартів в межах кримінального провадження.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукова діяльність, суб'єкт проведення негласних слідчих (розшукових) дій, соціально-правовий захист, безпека осіб.

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND NATIONAL LEGAL REGULATION OF SECURITY SYSTEM ACTORS' TACIT INVESTIGATION (INVESTIGATIVE) ACTIONS

Abstract. It is Proved that the concept and content of security of subjects of the system of secret investigative (investigative) actions is in the legal plane of legal regulation and organizational support of this activity. In theory, the problem of the implementation of subjective rights and legal obligations of the participants of the system of secret investigative (investigative) actions is extremely complex, which requires systematic research. This question arose simultaneously with the beginning of the process of recognition of their own by nature secret investigators (search) legal relations. We believe that in the process of pre-trial investigation legal relations are at the opening of criminal proceedings, during the investigation of certain legally defined activities, the use of confidential cooperation, obtaining evidence, departmental control, procedural guidance. According to the provisions of Article 52-1 of the code of criminal procedure, persons participating in criminal proceedings have the right to security in the event of a real threat to their life, health, housing or property. The right to security in the presence of appropriate grounds have: the person who has declared a crime to the law enforcement Agency or otherwise participated in the detection, prevention, suppression and disclosure of the crime or contributed to it; the victim or his representative in the criminal case; the suspect, accused, defenders and legal representatives; the civil plaintiff, the civil defendant and their representatives in the case concerning indemnification of damage caused by the crime; the witness; expert, specialist, translator, and attesting witness; family members and close relatives of persons, if by means of threats or other illegal actions concerning them are attempts to influence the participants in criminal proceedings.

Data on security measures and persons taken under protection is restricted information. In our opinion, the situation fixed in the CPC of Ukraine creates serious prerequisites for the real protection of participants in criminal proceed-

ings who need to ensure personal security. At the same time, the provision that “the resolution (definition) to case papers is not attached, and is stored separately in body in which production there is a criminal case” seems to us not the best option. We believe that the ideal in this sense would be to store the information in the authority, which ensures the state protection of such a person. This rule is also consistent with the decision of the European court of human rights in Strasbourg, which States that the use of information provided by anonymous witnesses as evidence during the pre-trial investigation phase is consistent with the provisions of the European Convention of 15 may 1992 “on the protection of human rights and fundamental freedoms”. It is defined that regulation of safety of persons attraction to performance of carrying out secret investigative (search) actions is the separate, specific direction of law enforcement activity. The national law enforcement system should thoroughly study and adopt positive foreign experience in the sphere of conducting secret investigative (investigative) actions in various areas, especially on the functioning of the system of secret investigation. This approach will help to improve the level of theoretical knowledge and practical skills of Ukrainian law enforcement officers, as well as to use effective approaches and the best international standards in criminal proceedings.

Keywords: unspoken investigative (search) actions, operational-search activity, the subject of unspoken investigative (search) actions, social and legal protection, safety of persons.

Постановка проблеми. Під час виконання завдань протидії злочинності учасники проведення негласних слідчих (розшукових) дій зазвичай наражаються на небезпеку, пов'язану із загрозою їх життю і здоров'ю. Нормативно-правове регулювання та організаційне забезпечення здійснення заходів безпеки щодо цих осіб потребує суттєвого удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення безпеки осіб, які є учасниками кримінального судочинства та оперативно-розшукової діяльності, досліджували Л. В. Брусніцин, В. А. Булатов, В. С. Зеленецький, Н. И. Кулагін, В. В. Кожевников, Н. В. Куркін, А. Ю. Єпіхін, В. В. Томін та ін.

Питання правового регулювання захисту осіб — учасників оперативно-розшукової діяльності розглядалися в роботах відомих вітчизняних учених: К. В. Антонова, О. М. Бандурки, Б. І. Бараненка, В. П. Богатирьова, О. Ф. Возного, О. А. Гапона, В. В. Голубця, О. М. Джужі, О. Ф. Долженкова, В. М. Євдокимова, В. П. Захарова, І. П. Козаченка, Я. Ю. Кондратьєва, М. В. Корнієнка, В. І. Лебеденка, Д. Й. Никифорчука, В. В. Матвійчука, К. І. Ольшевського, І. І. Приполова, Е. В. Рижкова, Я. І. Слободяна та ін.

Метою статті є дослідження деяких аспектів правового регулювання забезпечення безпеки учасників проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу. Криміногенна ситуація в Україні свідчить про те, що з кожним роком злочинність стає все більш організованою, професійною та озброєною. Досягнення реальних результатів щодо протидії організованим злочинності неможливе без здійснення розвідувальної діяльності в середовищі осіб, які готують або вчиняють злочини з використанням допомоги громадян, які залучаються до проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

За результатами вивчення досвіду зарубіжних країн, така співпраця з населенням є найефективнішим джерелом отримання інформації, що має значення для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки, Великій Британії, Франції, Німеччині, Іспанії понад 85–90 % тяжких та особливо тяжких злочинів розкриваються з допомогою залучення громадян.

Цінним є досвід Сполучених Штатів Америки, Великобританії, країн Європейського Союзу (Німеччини, Франції, Австрії, Бельгії, Фінляндії, Італії, Іспанії, Латвії, Румунії, Нідерландів,), Королівства Норвегії, а також пострадянської країни — Білорусії. Насамкінець вважаємо за потрібне зосередити увагу на основних недоліках нормативно-правового регулювання, щодо захисту осіб, що залучаються до проведення негласних слідчих (розшукових) дій від викриття та можливих небажаних наслідків, а також обґрунтувати пропозиції та рекомендації, спрямовані на вдосконалення відомчого нормативно-правового регулювання у цій сфері.

Насамперед розглянемо досвід США у досліджуваній сфері. Так, у США понад 85 % тяжких злочинів розкриваються ФБР за допомогою громадян, що беруть участь у негласному документуванні. В одному з рішень Верховного суду США констатується, що використання таємних викривачів чи агентів є законною і правильною практикою правозастосовних органів та виправдовується інтересами громадян [1–3]. Більшість осіб залучають до співробітництва через прямий контакт під час проведення розслідування. Особи, які проходять свідками у справах, особливо, якщо вони схильні до співробітництва, є потенційними джерелами інформації. Допитуючи свідків, співробітники ФБР намагаються одержати від них усі можливі відомості про осіб, які перебувають під слідством.

У досьє на особу, що сприяє розслідуванню містяться: відомості, отримані під час усебічного вивчення його особистості (біографічні дані, рід занять, особливості характеру, коло спілкування, особисті доходи, протоколи арештів, відбитки пальців, фотографії, копії дійсних і вигаданих підписів тощо); інформація, пов'язана з характеристикою його сприяння розслідуванню, про час і місце контактів з ним, усіх грошових операцій з ним, включаючи і те, що ці засоби були використані, як платежі; сучасна оцінка надійності [4].

Французька кримінальна поліція у своїй роботі використовує також дві категорії осіб, які залучаються до негласного розслідування: інформаторів і таємних агентів (штатних співробітників поліції) [4]. Інформа-

тори — це основне інформаційне джерело кримінальної поліції, оскільки за їх допомогою розкривається близько 90 % всіх злочинів; водночас, ніхто ними з боку кримінальної поліції не керує, тобто не ставить їм ніяких завдань, не навчає і не виховує їх, не контролює їхню діяльність тощо.

У Франції особа інформатора і конфіденційність отриманих від нього відомостей захищені гарантіями та є службовою таємницею, проте в окремих випадках поліція може прийняти рішення щодо “розкриття” інформації про особу інформатора. Це можливо і в тому випадку, якщо цього бажає сам інформатор.

Наприклад в Австрії особа інформатора може бути “розкрита” тільки в тому випадку, якщо він сам виступає суб’єктом кримінального розслідування.

У Бельгії теорія і практика оперативно-розшукової діяльності поліції передбачає право збереження в таємниці особи інформатора в суді як з метою забезпечення його безпеки, так і охорони інтересів, що стосуються питань протидії злочинності. В окремих випадках королівський прокурор може вимагати від поліції надати інформацію про особу інформатора, від якої отримані конфіденційні звідення, якщо він виконує функцію обвинувача.

У Фінляндії поліція наділена правом “не розкривати” особу інформатора під час судового розслідування, за винятком обмеження: “Суд має право вимагати “розкриття” особи інформатора, а якщо йдеться про кримінальну справу, за якою санкція передбачає покарання у вигляді позбавлення волі”.

Цікавий досвід вирішення цього питання напрацьований в Іспанії, де взагалі відсутні будь-які законодавчі норми, які б регламентували або хоча б передбачали можливість використання інформаторів.

Незважаючи на це, офіцер поліції, поставлений у такі умови, заявляючи про наявність свідка чи особи, яка безпосередньо володіє інформацією про вчинений злочин або про осіб, які його вчинили, зобов’язаний підтвердити цей факт, тобто “розкрити” джерело інформації. Його відмова надати таку інформацію згідно зі ст. 420 КПК Іспанії може призвести до накладення на нього штрафу або навіть до судового переслідування за відмову від співпраці і непокору вищій інстанції.

В Італії існує тільки одна обставина, за якою особа інформатора може бути “розкрита” — злочин проти основ конституційного ладу.

У Латвії інформатор може бути “розкритий” тільки Генеральному прокурору або спеціально призначеному прокурору і тільки за згодою керівника оперативного підрозділу, з яким інформатор співпрацює.

У Норвегії особа інформатора може бути “розкрита” на стадії Головного судового слухання і тільки за рішенням суду.

У Румунії “розкриття” особи інформатора передбачено виключно у разі розслідування великомасштабного багатоепізодного злочину, коли справу не може бути закінчено іншими способами, однак береться до уваги тільки особиста згода інформатора [5].

У Великобританії питання про необхідність “розкриття” особи інфор-

матора — це справа конкретного судового процесу. У деяких випадках, відмова “розкрити” інформатора може призвести до відмови суду вести слухання.

У Королівстві Нідерландів на національному рівні прийнятті Рекомендації, які висвітлюють проблеми підбору, використання і реєстрації інформаторів. Остання здійснюється за допомогою системи спеціального пошуку національного координаційного бюро з метою виключення можливості подвійного використання інформаторів різними оперативними підрозділами [5].

Розкриваючи поняття забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, слід розуміти забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні кримінальних правопорушень, а також у судовому розгляді кримінальних проваджень, а також здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Правовою основою забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а саме залучені до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій, є: Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1996 р.; Європейська конвенція про

захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1996 р.; закони України: “Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів”; “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”; “Про оперативно-розшукову діяльність”; “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”; “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”; “Про безоплатну правову допомогу”; Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; Порядок оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу; Інструкція “Про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їхніми працівниками функцій експертів і спеціалістів” тощо.

Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства — це здійснення правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я, житла, майна, честі та гідності цих осіб від протиправних посягань з метою створення необхідних умов для належного здійснення правосуддя.

Згідно із системою чинного законодавства правову основу гарантування безпеки визначеної категорії осіб складають загальні та спеціаль-

ні нормативно-правові акти. Спеціальні класифікують на гласні і таємні.

У попередніх працях визначалася система загальних нормативно-правових актів (у тому числі Конституції України), що забезпечують особисту захищеність осіб, які залучені до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій, становлять такі групи критеріїв.

До першої групи належать: правовий захист, належні умови роботи, пільги, гарантії і компенсації. Це основні положення правового захисту працівників та громадян, які сприяють правоохоронним органам в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю. Ними встановлюється соціальний захист працівників, регламентується порядок виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті) або каліцтва працівника, а також компенсація заподіяної йому шкоди. У ст. 13–14 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” передбачено використання негласних співробітників для боротьби з організованою злочинністю. Статті 12 та 13 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, на нашу думку, є основоположними щодо забезпечення правового захисту зазначеної категорії працівників, тому що саме ст. 13 цього Закону визначено соціальний та правовий захист особи, яку залучають до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, особа, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, перебуває під захистом держави.

До другої групи критеріїв належать: гарантії безпеки під час виконання службових обов’язків. По-перше, це положення ч. 4 ст. 14 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, в якій йдеться про те, що особа, вкорінена у злочинне угруповання, може бути частково або повністю звільнена від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України (а саме ст. 43), якщо вона у процесі оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування чи судового провадження сприяє викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним чи юридичним особам або державі; по-друге, ст. 272 Кримінального процесуального кодексу України, в якій йдеться про гарантії правової безпеки особи, яка на підставі конфіденційного співробітництва виконує спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

До третьої групи належать: можливість відшкодування державою шкоди, завданої особами при здійсненні ними своїх повноважень. Це, по-перше, ст. 56 Конституції України, в якій негласному співробітнику гарантується право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб під час

здійснення ними своїх повноважень; по-друге, ч. 3 ст. 13 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, в якій передбачено, що шкода або збитки, заподіяні діями негласного працівника під час виконання доручення, відшкодовуються за рахунок державного бюджету, також негласний співробітник не несе відповідальності за завдані ним шкоду або збитки, якщо його дії були необхідні для виконання доручення [6; 7].

Проте, незважаючи на вдосконалення чинного законодавства, є досить велика кількість проблем у сфері гарантування особистої безпеки суб’єктів, залучених до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Зокрема, за діючими нормами КПК України виникають питання щодо використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у доказах, передбачених ст. 256 Кримінального процесуального кодексу України [8]. У положеннях цієї статті визначається, що особи, які проводили негласні слідчі (розшукові) дії або були залучені до їх проведення, можуть бути допитані як свідки. Допит цих осіб може відбуватися зі збереженням у таємниці відомостей про цих осіб та із застосуванням стосовно них відповідних заходів безпеки, передбачених законом. На нашу думку, в разі залучення особи, яка брала участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій, як свідка до давання показань за правилами передбаченої статті, у цьому випадку грубо порушуються правила організації конфіденційного співробітництва. Так, попри те, що додаткове

джерело доказів слугуватиме встановленню ширшого кола обставин з кримінального провадження і доведенню чи спростуванню вини особи, якій винесено повідомлення про підозру, це, з другого боку, ставить під загрозу особисту безпеку допитуваного суб’єкта проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

У цьому разі йдеться про те, що за умови безпосереднього надання показань цією особою, враховуючи сучасні наукові можливості, важко уникнути візуального розпізнавання. Передбачені статтею “заходи безпеки” стосовно допитуваної особи не виправдають своєї мети, оскільки відповідної трансформації в системі чинного законодавства (в Законі України “Про заходи забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” та “Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів”) не сталося. Вважаємо, що у процесі досудового розслідування правовий характер мають відносини при відкритті кримінального провадження, проведення у процесі розслідування окремих законодавчо визначених заходів, використанні конфіденційного співробітництва, отримання доказів, відомчому контролю, процесуальному керівництві. Згідно з положеннями ст. 52-1 КПК України, особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі наявності реальної загрози їх життю, здоров’ю, житлу чи майну мають право на забезпечення безпеки. Право на забезпечення безпеки, за наявності відповідних підстав, мають: особа, яка заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь у

виявленні, запобіганні, припиненні і розкритті злочину чи сприяла цьому; потерпілий або його представник у кримінальній справі; підозрюваний, обвинувачений, захисники і законні представники; цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники у справі про відшкодування шкоди, завданої злочином; свідок; експерт, спеціаліст, перекладач і понятий; члени сімей та близькі родичі осіб, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

Відомості про заходи безпеки та осіб, взятих під захист, є інформацією з обмеженим доступом”. На наш погляд, зафіксоване в КПК України положення створює серйозні передумови для реального захисту учасників кримінального судочинства, які потребують забезпечення особистої безпеки. Разом з тим, положення про те, що “постанова (ухвала) до матеріалів справи не додається, а зберігається окремо в органі, у провадженні якого перебуває кримінальна справа” видається нам не кращим варіантом. Вважаємо, що ідеальним у цьому сенсі було б зберігання зазначених відомостей в органі, що забезпечує державну охорону такої особи. Ця норма також узгоджується з рішенням Європейського суду з прав людини у Страсбурзі, де зазначено, що використання відомостей, наданих анонімними свідками як докази, на етапі досудового розслідування узгоджується з положеннями Європейської конвенції від 15 травня 1992 р. “Про захист прав людини й основних свобод”.

Проте, доцільно зазначити, що наведене положення згаданої статті безперечно має право на існування. Але з метою цілкового гарантування особистої безпеки допитуваної особи, у тому числі особи, впровадженій в злочинне угруповання, необхідно відповідно вдосконалити інститут імунітету свідків, зазначивши позитивний світовий досвід правового регулювання цього питання.

Так, світова практика гарантування безпеки осіб, які виконують негласне розслідування з метою забезпечення ефективності здійснення правоохоронної діяльності, свідчить, що держави підходять до цього питання, використовуючи надійний механізм захисту відповідних категорій суб’єктів. Зокрема, аналіз законодавства Сполучених Штатів Америки, деяких країн Європи та країн Співдружності Незалежних Держав дає можливість з’ясувати певні закономірності у правовому регулюванні забезпечення захисту учасників негласних заходів. [7].

Зокрема, у кримінальному процесі Сполучених Штатів Америки під час доказування вини одну з вирішальних ролей відіграють показання осіб, які виступають у процесі свідками. Однак під час розслідування кримінальних проваджень, пов’язаних з організованою злочинністю, отримання таких доказів відбувається досить складно. Нерідко свідки відмовляються виступати в суді, побоюючись за своє життя, а також рідних і близьких, тому гарантування їхньої безпеки є дуже важливою проблемою. З другого боку, впевненість у безпеці стимулює до співпраці з правоохоронними органами.

Один із способів використання свідчень таких осіб реалізується завдяки тому, що в американському кримінальному процесі широко застосовують відеозапис показань. Його наявність робить безглуздим усунення свідка, тому що навіть у разі його смерті дані ним відомості відіграють свою доказову роль.

Закон покладає обов'язки вживати заходів для гарантування безпеки таких осіб, а також членів їхніх родин на міністра юстиції Сполучених Штатів Америки. З цією метою за його наказом свідки, які наражаються на небезпеку внаслідок давання ними свідчень проти лідерів або учасників організованих злочинних угруповань, можуть бути переселені у спеціально пристосовані житла [2].

У Кримінальному кодексі Німеччини також передбачено заходи, спрямовані на охорону особи, яка дає згоду виступити на судовому процесі як свідок. Вони полягають у тому, що під час судового розгляду замість відомостей, що свідчать про місце проживання такої особи, фіксуються лише дані про її місце роботи. Але в разі, коли оголошення навіть таких відомостей є причиною занепокоєння щодо безпеки життя свідка або інших осіб, він має право не надавати жодних довідок, на підставі яких його можна ідентифікувати [9].

У матеріалах Проекту керівних принципів Організації Об'єднаних Націй по боротьбі з організованою злочинністю підкреслюється, що законодавчі положення про захист свідків мають важливе значення для боротьби з цим негативним явищем. Рекомендується, щоб національні системи кримінального правосуддя

приділяли пильну увагу програмам і законам, спрямованим на гарантування безпеки свідків аж до переселення і зміни їхніх прізвищ, а також фізичного захисту за наявності погрози з боку обвинувачуваного і його співників. З огляду на фінансові можливості країн пропонується також створювати спеціальні служби, які вирішували б ці питання. Крім того, пропонується забезпечити безпечне утримання під вартою ув'язнених-свідків (у тому числі, наприклад, їх окреме розміщення) і прийняття законодавства для розв'язання інших можливих практичних проблем [10].

Іншим не менш важливим фактором недосконалості системи чинного вітчизняного законодавства щодо правових гарантій особистої безпеки впровадження осіб у злочинне середовище є нормативне положення, що впливає із кримінально-правової характеристики злочинного угруповання.

Отже, реалізація проблематики гарантування безпеки суб'єктів, осіб залучених до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій потребує вдосконалення навіть після реформування кримінального процесуального законодавства та законодавства про оперативно-розшукову діяльність. У разі виокремлення нових пріоритетів у кримінальному провадженні держава має враховувати особисту безпеку суб'єктів їх забезпечення, а саме осіб, укорінених у злочинне середовище, бо їх життю та здоров'ю загрожує особлива небезпека. В цьому контексті, на нашу думку, необхідно по-перше, врегулювати колізії між положеннями статей нормативно-правових актів; по-друге,

встановити відповідність між формально задекларованими напрямками діяльності негласних працівників із реальними можливостями держави забезпечити їхню особисту безпеку в процесі реалізації визначених завдань; по-третє, встановити вищий рівень гарантування особистої безпеки осіб.

Право на захист та забезпечення безпеки мають усі учасники кримінального судочинства без винятку, члени сім'ї вказаних осіб та їх близькі родичі. Більш того, згідно з нормами моралі міжнародних правових актів кожна людини має природне і невід'ємне право на життя та безпеку, а держава визнає, що "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю" (ст. 3 Конституції України) та бере обов'язок захищати ці цінності.

Отже, і в кримінальному процесі необхідно забезпечувати безпеку не тільки учасників процесу і їх близьких родичів, а і будь-яких близьких названим особам людей — наречених, друзів чи інших близьких людей, саме тому що вони є люди, і лише тому, що вони потрапили в біду (можуть потрапити в біду) у зв'язку з судочинством, і незалежно від їх юридичного статусу. Засобами забезпечення безпеки є: особиста охорона, охорона житла та майна; видача спеціальних засобів індивідуального захисту та оповіщення про небезпеку; використання технічних засобів контролю та прослуховування телефонних та інших розмов, візуальний нагляд; заміна документів та зміна зовнішності; зміна місця роботи або навчання; переселення в інше місце

проживання; розміщення в дошкільний виховний заклад або в заклад органів соціального захисту населення; забезпечення конфіденційності відомостей про особу; закритий судовий розгляд.

Особиста охорона, охорона житла та майна. Житло та майно осіб, які потребують захисту, можуть бути обладнані засобами протипожежної та охоронної сигналізації, можуть бути змінені номери їх квартирних телефонів та державні номерні знаки транспортних засобів, що їм належать. До цих осіб може бути встановлено особисту охорону.

За наявності небезпеки для життя та здоров'я осіб, які підлягають захисту, їм, з додержанням вимог чинного законодавства, можуть видаватися спеціальні засоби індивідуального захисту та оповіщення про небезпеку. Залежно від ступеня загрози для життя та здоров'я працівникові правоохоронного органу та його близьким родичам, з додержанням вимог чинного законодавства, може видаватися зброя. Прослуховування телефонних та інших розмов. За наявності загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, які беруться під захист, за письмовою заявою цих осіб або з їхнього письмового дозволу та за рішенням слідчого судді може проводитися прослуховування телефонних та інших розмов. У ході прослуховування цих розмов може використовуватися звукозапис. Зважаючи на те, що прослуховування здійснюється всупереч волі однієї з осіб, що ведуть телефонну розмову, і може стосуватися прав та інтересів не причетних до злочину осіб, така дія має здійснюватися за мотивова-

ним рішенням слідчого суді. Заміна документів та зміна зовнішності. За необхідності з санкції прокурора можуть бути замінені документи, що посвідчують особистість, інші документи особи, яка підлягає захисту, а також зміна її зовнішності.

Зміна місця роботи або навчання. Якщо задля усунення загрози безпеці особи, яка підлягає захисту, необхідне залишення старого місця роботи або навчання, їй за її клопотанням або з її згоди допомагають влаштуватися на нове місце роботи або навчання.

Час вимушеного прогулу особи, що потребує захисту, включається до трудового стажу, а за вказаний період виплачується компенсація. Якщо заробітна плата на новому місці роботи нижча, ніж була раніше, цій особі сплачується різниця в заробітній платі відповідно до чинного законодавства і в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Переселення в інше місце проживання. Вирішення питань, пов'язаних з переселенням підзахисної особи в інше місце проживання, наданням їй житлової площі, матеріальної допомоги в розмірі мінімальної заробітної платні та працевлаштуванням, забезпечує орган, що прийняв рішення про вжиття заходів безпеки. У разі тимчасового переселення такої особи в інше місце проживання житлова площа, що належить їй за постійним місцем проживання, підлягає бронюванню.

Заміна документів, зміна зовнішності та переселення в інше місце проживання можуть бути застосовані лише за клопотанням або зі згоди особи, яка підлягає захисту, а також

із санкції прокурора або за ухвалою суду і тільки у виняткових випадках за наявності обставин, коли загроза життю та безпеці особи, яка потребує захисту, не може бути усунена іншими заходами.

Нерозголошення відомостей про особу, взяту під захист, може забезпечуватися шляхом обмеження відомостей про неї в матеріалах перевірки (заявах, поясненнях тощо), а також протоколах слідчих дій та судових засідань. Слідчий, прокурор, суд (суддя), прийнявши рішення про застосування заходів безпеки, виносить мотивовану постанову, ухвалу про заміну прізвища, імені, по батькові особи, взятої під захист, на псевдонім.

Надалі у процесуальних документах зазначається лише псевдонім, а справжнє прізвище, ім'я, по батькові (рік, місяць і місце народження, сімейний стан, місце роботи, вид занять або посада, місце проживання та інші анкетні дані, що містять інформацію про особу, яка перебуває під захистом) вказуються лише у постанові (ухвалі) про заміну анкетних даних. Ця постанова (ухвала) до матеріалів провадження не додається, а зберігається окремо в органі, у провадженні якого перебуває кримінальне провадження. У разі заміни прізвища особи, взятої під захист, на псевдонім з матеріалів провадження вилучаються протоколи слідчих (розшукових) дій та інші документи, в яких зазначено достовірні відомості про цю особу, і зберігаються окремо, а до матеріалів провадження додаються копії цих документів із заміною справжнього прізвища на псевдонім.

Відомості про заходи безпеки осіб, взятих під захист, є інформацією з обмеженим доступом. Відповідні документи не надаються після закінчення слідства сторонам для ознайомлення. Нерозголошення відомостей про осіб, які потребують захисту, може забезпечуватися також шляхом проведення впізнання особи поза візуальним спостереженням з боку особи, яку впізнають, тієї особи, яка впізнає, з додержанням вимог кримінального процесуального законодавства; не включення до списку осіб, які підлягають виклику в судові засідання, справжніх анкетних даних про особу, яка потребує захисту; накладення тимчасової заборони на видачу відомостей про особу, яка підлягає захисту, адресними бюро, довідковими службами АТС та іншими державними інформаційно-довідковими службами.

Закрите судові засідання. У випадках, коли цього вимагають інтереси безпеки осіб, які потребують захисту, за мотивованою ухвалою суду може проводитися закритий судовий розгляд кримінального провадження або допит свідка чи потерпілого за відсутності інших учасників процесу. Допускається також допит одного підсудного за відсутності решти.

Особлива форма допиту свідка з використанням технічних засобів у судовому засіданні. Для забезпечення безпеки свідка, який підлягає допиту, суд (суддя) за власною ініціативою або за клопотанням прокурора, адвоката чи самого свідка виносить мотивовану ухвалу про проведення допиту свідка з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення

суду, та надання права учасникам процесу слухати його показання, ставити запитання та слухати відповіді на них.

У разі, коли існує загроза ідентифікації голосу свідка, допит може супроводжуватися створенням акустичних перешкод. Якщо допитати свідка з використанням технічних засобів неможливо, суд (суддя) допитує його за відсутності підсудного. Допитаний свідок видаляється із залу судового засідання. Після повернення підсудного до залу суду голова знайомить його з показаннями свідка і надає йому можливість дати пояснення з цього приводу. Підсудний і учасники судового розгляду мають право ставити запитання свідкові. Свідок відповідає на запитання у відсутності підсудного.

Підставою для застосування спеціальних заходів забезпечення безпеки громадян є дані, що свідчать про наявність реальної загрози їх життю, здоров'ю або майну. Приводом для застосування спеціальних заходів забезпечення безпеки осіб залучення до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій та його близьких можуть бути:

- а) заява особи або його близького родича;
- б) звернення керівника відповідного державного органу;
- в) отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу та майну осіб, які підлягають захисту.

Рішення про застосування заходів безпеки приймається слідчим, прокурором, судом, у провадженні яких знаходяться кримінальні провадження щодо кримінальних

правопорушень, у розслідуванні чи судовому розгляді яких брали або беруть участь особи, зазначені у статті 2 цього Закону, а також органом (підрозділом), що здійснює оперативно-розшукову діяльність, щодо осіб, які брали участь, сприяли виявленню, попередженню, припиненню злочинів або залучені до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Проте в системі суб'єктів залучених до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій є особлива категорія осіб, які, реалізуючи завдання та функції негласного розслідування, ставлять під загрозу власне життя та здоров'я. Знову-таки йдеться про осіб, впроваджених у злочинне середовище з метою викриття та припинення організованої злочинної діяльності.

Водночас відповідно до ст. 43 Кримінального кодексу України не вважається злочинним діянням, яке полягає у виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації [11].

Дії вказаної статті поширюються на такі категорії осіб: працівників (у тому числі негласних) оперативних підрозділів органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність; співробітників розвідувальних органів, які відповідно до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” можуть здійснювати оперативно-розшукові заходи; штатних та позаштатних негласних співробітників спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю органів Національної поліції

України і Служби безпеки України (ст. 13, 14 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” від 18 лютого 1992 р.) [12]; членів організованої групи чи злочинної організації та інших осіб, які погодилися співпрацювати з працівниками оперативних підрозділів або дали згоду на проникнення у такі злочинні об'єднання з метою виконання спеціального завдання (п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 30 червня 1993 р.).

У цьому разі виникає питання щодо осіб, залучених до виконання проведення негласних слідчих (розшукових) дій в рамках певного кримінального провадження.

Відповідальність за невжиття заходів безпеки, а саме — неприйняття рішення, несвоєчасне прийняття або прийняття недостатньо обґрунтованих рішень, а також невжиття, несвоєчасне вжиття достатніх заходів для безпеки працівників суду, правоохоронних органів або осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів службовою особою органу, на який покладено функції забезпечення безпеки зазначених осіб, якщо ці дії спричинили тяжкі наслідки, — караються згідно зі ст. 380 КК України позбавленням волі на строк до п'яти років.

Відповідно до ст. 381 КК України “розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист, службовою особою, якою прийнято рішення про ці заходи, особою, яка їх здійснює, або службовою особою, якій ці рішення стали відо-

мі у зв'язку з її службовим становищем, якщо ці дії спричинили шкоду здоров'ю особи, взятої під захист, — карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років. Ті самі дії, якщо вони спричинили смерть особи, взятої під захист або інші тяжкі наслідки, — караються арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк”.

Особливу увагу привертає саме провадження нових за природою для нашої системи негласних слідчих (розшукових) дій (далі — НСРД). Свою позицію щодо прийняття чинного КПК України висловило чимало науковців, проте на сьогодні є лише поодинокі публікації у фахових виданнях, присвячені аналізу нововведень у вітчизняному законодавстві щодо оперативно-розшукової та кримінальної процесуальної діяльності. Мали місце дискусії щодо актуальності “поглинання” кримінальним процесом заходів передбачених оперативно-розшуковою діяльністю [13].

Значного впливу національне законодавство зазнає з боку міжнародних установ і організацій [14]. Зазначені обставини спонукають до аналізу світового досвіду у сфері визначення правового статусу учасників НСРД. Необхідність забезпечення безпеки свідків і потерпілих постала перед вітчизняними правоохоронними органами протягом останніх років, коли багато учасників процесу стали ухилятися від участі у

слідчих діях під час проведення досудового слідства та в суди для надання свідчень. Такі відмови були пов'язані зі здійсненням на них злочинцями різних заходів впливу.

Тому зупинемося саме на розгляді глави 21 КПК, що визначає систему негласних слідчих розшукових дій. З вказаної норми кримінального процесуального закону визначаються кілька тез. По-перше, суб'єктом цих дій є слідчий, особа процесуальна, статус якої покладає на неї додаткові зобов'язання щодо забезпечення засад і положень досудового розслідування. По-друге, виникає незрозумілість щодо характеру “інформації”, яка отримується конфіденційно, її оформлення, походження, рівень обмеження доступу. Спробуємо визначитись поетапно.

Ввівши інститут НСРД до системи досудового розслідування, по суті, надавши йому процесуального характеру, не було належним чином описано порядок його використання, оформлення результатів, не визначено правову природу отриманих знань і інформації, подальше їх використання з ними особами, які мали до них доступ.

Аналізуючи далі, доречно згадати факт того, що законодавством передбачений особливий порядок розсекречування інформації з обмеженим доступом, особливий порядок її використання. Отже, напрошується твердження щодо недоопрацювання положень, які регламентують використання інституту НСРД, правову природу інформації отриманої внаслідок останнього, процесуальний порядок його оформлення. Визначаючи можливість слідчого працювати

“конфіденційно” залишаються вимоги щодо прозорості дій та результатів — два протилежних твердження. Також, доречним буде вагомо переоцінити погляди на критерії визнання достатніми та повноцінними докази, отримані “негласно”. Визначити систему вимог, які висуваються до суб’єкта НСРД, зазначити гарантії безпеки особи, яка бере участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

В цьому аспекті цікавий досвід в США із залучення та використання до негласного розслідування співпрацюючих свідків. Зрозуміло, що співпрацюючий свідок — це, насамперед, особа, яка вчинила будь-який злочин, здебільшого не тяжкий. Якщо такого свідка затримано за підозрою у вчиненні якого-небудь злочину (у нього вилучена зброя, наркотики або інші предмети), йому роз’яснюють конституційні права, негативні кримінально-правові наслідки такого затримання та інформують про інші відомі факти або події (наприклад, результати поліцейського аудіо- чи відеозапису, прослуховування телефону тощо). Усі ці факти спрямовані на те, щоб пред’явити особі обвинувачення та реально продемонструвати їй те, що вона є злочинцем, про що буде доведено в суді. Цю особу буде покарано, що негативно позначиться на її подальшому житті, дітях, сім’ї, роботі, ідеалах тощо. У зв’язку з цим особі пропонують співробітничати з правоохоронними органами. Якщо правоохоронці домовилися з підозрюваним стосовно його співробітництва як співпрацюючого свідка (це відбувається у присутності адвоката затриманого), то після відповідної

процедури підписання угоди, наступного разу зв’язок (зустріч) відбувається в іншому місці за попередньою домовленістю.

Основною умовою поведінки співпрацюючого свідка в суді є розкаяння, визнання себе винним, дача правдивих свідчень проти інших осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Після цього суддя роз’яснює, що співпрацюючий свідок може отримати незначне покарання або повністю буде звільнений від покарання. Також не виключається можливість отримання співпрацюючим свідком винагороди.

До судового слухання кримінальної справи, в якій правоохоронні органи використовують співпрацюючого свідка, йому може бути надано сховище та забезпечено особистий захист, якщо є реальна загроза життю та здоров’ю свідка та членам його сім’ї. Специфіка співпрацюючих свідків полягає в тому, що їх використовують з метою дачі свідчень у суді під час судового розгляду конкретної справи.

Під час судового розгляду Спеціальна прокурорська комісія розглядає питання про те, наскільки важливі та правдиві для правосуддя показання співпрацюючого свідка в суді. На підставі прийнятого рішення від імені вищих службових осіб Міністерства юстиції США до суду надходить обґрунтований лист з рекомендацією зменшити строк засудження (пом’якшити покарання) або звільнити від відбування покарання співпрацюючого свідка. Існуюча судова практика прецедентів свідчить, що суд, зазвичай, завжди бере до уваги такі рекомендації та призначає

покарання з урахуванням наданих рекомендацій.

2. Спосіб “Rule 35” (“Правило 35”) — це співробітництво після винесення судом вироку щодо співпрацюючого свідка за вчинений ним злочин. Цей спосіб має місце тоді, коли у правоохоронних органів є інформація про те, що засуджений особі відомі факти, які необхідні для розслідування. Такій особі пропонується співробітничати та виступити свідком у суді, а за це суддя (за рекомендацією Міністерства юстиції США) переглядає справу засудженого та значно зменшить строки покарання (в американському судочинстві були випадки, коли замість чотирьох довічних ув'язнень особі давали одне, або замість одного довічного позбавлення волі давали двадцять або менше років позбавлення волі тощо) [15].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Провівши аналіз міжнародного досвіду використання нормативно-правового регулювання та організаційного забезпечення здійснення заходів безпеки суб'єктів системи негласних слідчих (розшукових) дій правоохоронними органами держав Європи та США можна зробити такі загальні висновки:

1) національна правоохоронна система повинна досконало вивчити та взяти на озброєння позитивний іноземний досвід у сфері негласного розслідування за різними напрямками та щодо різних спецслужб, особливо стосовно питання конфіденційного співробітництва. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня теоретичних знань та вдосконаленню практичних

навичок українських правоохоронців;

2) необхідно сприяти приведенню національного кримінального та кримінально-процесуального законодавства відповідно до міжнародних та європейських норм, а зазначені обставини вимагають комплексного дослідження всього спектра ключових питань щодо проблематики інституту НСРД, в тому числі узагальнення, систематизації та критичного аналізу основних наукових теорій, концепцій і поглядів у цій галузі з урахуванням новітніх змін у чинному законодавстві й тенденцій у правозастосовчій практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Мусієнко І. І.* Інститут конфіденційного співробітництва у США: організаційно-правовий аспект / І. І. Мусієнко, Є. Є. Гречин // Міжнародне право. — 2015. — С. 134.
2. *Савченко А. В.* Міжнародний досвід використання агентури правоохоронними органами держав Європи та США / А. В. Савченко, В. В. Матвійчук, Д. Й. Никифорчук: посібник / за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. — К.: Нац. академія внутрішніх справ України, 2004. — 60 с.
3. *Roviaro v. United States*, 353 U.S. at 62, 77 S. Ct. at 628-29 (1957); see FBI's Manual of Investigative Operations and Guidelines (MIOG) § 137-3.
4. *Сурков К. В.* Принципы полицейской разведки / К. В. Сурков. — СПб., 1995. — С. 45.
5. *Овденко Н. И.* Франция — Украина: некоторые итоги Европейской встречи / Н. И. Овденко, В. П. Мельник // Бюллетень по обмену опытом работы МВД Украины. — 1996. — № 119. — С. 54–59.

6. *Козаченко О. І.* Деякі аспекти правового регулювання забезпечення безпеки учасників оперативно-розшукових заходів / О. І. Козаченко // *Право і управління*. — 2011. — № 1. — С. 15–25.
7. *Суббот А.* Забезпечення безпеки осіб, укорінених у злочинне середовище / А. Суббот // *Віче Журнал Наукова бібліотека*. — № 10. — травень 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3673/>
8. *Кримінальний* процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // *Відомості Верховної Ради України*. — 2013. — № 9–10, 11–12, 13. — Ст. 88.
9. *Ромодановський К. О.* Міжнародні стандарти і принципи організації захисту учасників кримінального провадження / К. О. Ромодановський // *Російський слідчий*. — 2005. — № 9. — С. 10–12.
10. *Козаченко И. П.* Правовые и организационно-тактические основы оперативно-розыскной профилактики преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1991. — 182 с.
11. *Кримінальний* кодекс України: Наук.-практ. коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.: “Вид. дім “Ін Юре”, 2003. — 1196 с.
12. *Про організаційно-правові* основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3342-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3342-12>
13. *Селюк О. Г.* Проблемні питання реалізації конфіденційного співробітництва на фоні сучасного реформування кримінальної юстиції / О. Г. Селюк // *Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 17 жовтня 2014 р. / редкол.: С. Є. Кучерина (голов. ред.), В. В. Фєдосєєв (заст. голов. ред.) та ін. — Х. : Право, 2014. — Вип. 6. — С. 87–91.
14. *Декларація* основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою / прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. // *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. — Амстердам – К. : Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини, 1996. — С. 160.
15. *Гончаров В. В.* Організаційні основи залучення осіб до конфіденційного співробітництва / В. В. Гончаров // *Європейська інтеграція України: сучасний стан та перспективи розвитку, присвячені Дню науки та 95-річчю Національної академії внутрішніх справ* [Текст] : тези підсумкової наук.-теорет. конф. (Київ, 22 квіт. 2016 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2016. — С. 82–83.

REFERENCES

1. *Musiienko I. I., Hrechyn Ye. Ye.* (2015). Instytut konfidentsiinoho spivrobitnytstva u SSHA: orhanizatsiino-pravovyi aspekt [Institute of Confidential Cooperation in the USA: Organizational and Legal Aspect]. *Mizhnarodne pravo – International law*, 131, 133–144 [in Ukrainian].
2. *Savchenko A. V., Matviichuk B. V., Nykyforchuk D. Y.* (2004). Mizhnarodnyi dosvid vykorystannia ahentury pravookhoronnymy orhanamy derzhav Yevropy ta SSHA [International experience of using agencies in law enforcement agencies of Europe and the USA]. Ya. Yu. Kondratiev (Eds.). Kyiv: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy [in Ukrainian].

3. *Roviaro v. United States*, 353 U.S. at 62, 77 S. Ct. at 628-29 (1957); see FBI's Manual of Investigative Operations and Guidelines (MIOG) § 137-3 [in English].
4. *Surkov K. V.* (1995). Printsipy politseyskoy razvedki [Principles of police intelligence assessment]. Saint Petersburg: Sankt Peterburgskiy yuridicheskiy institut MVD Rossii [in Russian].
5. *Ovdenko N. I., Melnik V. P.* (1996). Frantsiya — Ukraina: nekotorye itogi Evropeyskoy vstrechi [France — Ukraine: Some Results of the European Meeting]. Byulleten po obmenu opytom raboty MVD Ukrainy — Bulletin on the experience exchange of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 119, 54–59 [in Russian].
6. *Kozachenko O. I.* (2011). Deiaki aspekty pravovoho rehuliuвання zabezpechennia bezpeky uchastnykiv operativno-rozshukovykh zakhodiv [Some aspects of legal regulation of security of participants in operational and intelligence assessment activities]. Pravo i upravlinnia — Law and management, 1, 15–25 [in Ukrainian].
7. *Subbot A.* (2013). Zabezpechennia bezpeky osib, ukorinenykh u zlochyne seredovyshche [Ensuring the safety of persons entrenched in a criminal environment]. Viche — Viche, 10. Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/3673/> [in Ukrainian].
8. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Procedural Code of Ukraine]. (2012, April 13). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 9–10, 11–12, 13 [in Ukrainian].
9. *Romodanovskiy K. O.* (2005). Mezhdunarodnye standarty i printsipy organizatsii zashchity uchastnikov ugolovnoho sudoproizvodstva [International Standards and Principles for the Protection of Participants in Criminal Proceedings]. Rossiyskiy sledovatel — Russian Investigator, 9, 10–14 [in Russian].
10. *Kozachenko I. P.* (1991). Pravovye i organizatsionno-takticheskie osnovy operativno-rozysknoy profilaktiki prestupleniy [Legal and organizational-tactical bases of operational and intelligence assessment crime prevention]. Doctor's thesis. Moscow: VNII MVD RF [in Russian].
11. *Baulin Yu. V., Borysov V. I., Havrysh S. B.* et al. (2003). Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar [The Criminal Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary]. V. V. Stashys, V. Ya. Tatsii (Eds.). Kyiv: Kontsern "Vydavnychiy dim "In Yure" [in Ukrainian].
12. *Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro orhanizatsiino-pravovi osnovy borotby z orhanizovanoi zlochyntsiu : vid 30 chervnia 1993 r. № 3342-XII* [Resolution Of Verkhovna Rada Of Ukraine On the Organizational and Legal Foundations of Combating Organized Crime of June 30 1993, № 3342-XII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3342-12> [in Ukrainian].
13. *Seliuk O. H.* (2014). Problemni pytannia realizatsii konfidentsiinoho spivrobitnytstva na foni suchasnoho reformuvannia kryminalnoi yustytstii [Problematic issues of implementing confidential cooperation on the background of modern reform of criminal justice]. S. Ye. Kucheryna, V. V. Fiedosieiev et al. (Eds.). Dosudove rozsliduvannia: aktualni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia — Pre-trial investigation: actual problems and ways of their solution: proceedings of constantly functioning scientific-practical workshop (Vols. 6), (p. 87–91). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

14. *Deklaratsiia osnovnykh pryntsyviv pravosuddia dlia zhertv zlochyniv ta zlovzhyvannia vladoiu / pryiniata rezoliutsiieiu 40/34 Heneralnoi Asamblei OON vid 29 lyst. 1985 r.* [Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power / Aadopted by United Nations General Assembly resolution 40/34 of 29 November, 1985]. (1996). Prava liudyny i profesiini standarty dlia yurystiv v dokumentakh mizhnarodnykh orhanzasii — Human rights and professional standards for lawyers in documents of international organizations (p. 159–161). Amsterdam — Kyiv: Ukr.-Amer. Biuro zakhystu prav liudyny [in Ukrainian].
15. *Honcharov V. V.* (2016). Orhanizatsiini osnovy zaluchennia osib do konfedntsiinoho spivrobotnytstva [Organizational fundamentals of involving people in confessional cooperation]. Yevropeiska intehtratsiia Ukrainy: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku, prysviach. Dniu nauky ta 95-richchiu Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav — European integration of Ukraine: the current state and prospects of development, devoted to The Day of Science and the 95th Anniversary of the National Academy of Internal Affairs: proceedings of the final scientific-theoretical conference. (p. 82–83). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

Лісовська Юлія Петрівна,

кандидат юридичних наук, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (044) 490 95 21, e-mail: ivsd@i.ua

ORCID: 0000-0001-9278-4487

Lisovska Yuliia,

PhD in Law, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, phone: (044) 490 95 21, e-mail: ivsd@i.ua

ORCID: 0000-0001-9278-4487

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-63-71

ТВОРЧА ПРАЦЯ ЯК ІНВЕСТИЦІЙНА ВАРТІСТЬ КІБЕРКАПІТАЛУ У ЗАПОБІГАННІ КОРУПЦІЇ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. Увага фокусується на теорії інвестиційної вартості. Визначено, що сьогодні інвестиційна вартість становить основу суспільного устрою у боротьбі з корупцією. На цій основі дослідниця розглядає творчу працю як критеріальний конструкт у правовій ентропії. Висувається гіпотеза, що саме така праця має інвестиційну вартість, оскільки рушійна праця є творцем усіх вартостей у протидії з корупцією. При цьому зазначено, що необхідно виходити з широкого комплексного питання кіберкапіталу, в якому потреби та інтереси можна вважати головними критеріальними мотивами в кіберкапіталі.

Акцентовано увагу на тому, щоб здобути інвестиційну вартість із споживання товару, власникові коштів на ринку праці необхідно мати оригінальну властивість як джерело вартості робочої сили. Проаналізовано, що метою накопичення та самозбереження здоров'я людини та громадянина є саме ця людська творча праця, яка має бути інноваційною як критеріальний конструкт у правовій ентропії. Обґрунтовано, що в сучасних умовах інформаційного суспільства, коли відбуваються всілякі катаклізми та соціальні конфлікти, сфера інвестиційної діяльності набирає повних обертів. Це інвестиційний рух витрат і доходів, ресурсів, продукції в різних сферах фінансово-економічної діяльності. Саме сучасна кіберінфраструктура містить у собі підприємства, що виробляють, купують, зберігають і продають товари домашнім господарствам чи державним організаціям, а також підвищують продуктивність виробництва, вкладаючи нові інвестиції.

При цьому, питання розвитку інвестиційної привабливості в Україні в системі кіберкапіталу як адміністративно-правового забезпечення у запобіганні та протидії корупції потребує більш ретельного дослідження.

Ключові слова: інвестиції, творча праця, корупція, ентропія, кіберкапітал, інфраструктура.

CREATIVE WORK AS THE INVESTMENT VALUE OF CYBER CAPITAL IN PREVENTING CORRUPTION: THE STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Abstract. The author focuses on the theory of investment value, relying on creative work, in which fruitful time is its measure. It is determined that today investment value forms the basis of social structure in the fight against corruption. On this basis, the researcher considers creative work as a criterion construct in legal entropy. The author put forward the hypothesis that it is this work that has an investment value, since the driving job is the creator of all the values in counteracting corruption. At the same time, the article states that it is necessary to proceed from a broad complex issue of cyber capital, in which needs and interests can be considered as the main criterial motives in cyber capital.

Attention is drawn to the fact that to obtain the investment value from the consumption of goods, the owner of funds in the labor market must have an original property as a source of labor cost. The emphasis is placed on the fact that the purpose of accumulation and self-preservation of human and citizen's health is precisely this human creative work, which should be innovative as a criterion construct in legal entropy. It is substantiated that in the current conditions of the information society, when all kinds of disasters and social conflicts occur, the sphere of investment activity is gaining momentum. This is the investment flow of expenses and income, resources, products in various spheres of financial and economic activity. It is the modern cyber infrastructure that includes enterprises that produce, buy, store and sell goods to households or government organizations, and also increase productivity by investing new investments.

At the same time, the issue of developing investment attractiveness in Ukraine in the system of cyber capital as an administrative and legal provision in the prevention and counteraction of corruption requires a more thorough study.

Keywords: investment, creative work, corruption, entropy, cyber capital, infrastructure.

Постановка проблеми. У сучасному розвитку інвестиційного клімату національного та світового процесу актуального значення набуває творча праця у правовій ентропії (невизначеності) запобігання корупції, що є деструктивним соціальним явищем. Виходячи з економіко-правового розуміння історії, сьогодні інвестиційна вартість становить основу всякого суспільного устрою в боротьбі з корупцією. Адже в історії

в кожному суспільстві розподіл продуктів, а також його розшарування на класові групи, або стани, визначається тим, що і як виробляється, і як ці продукти виробництва обмінюються. За цих умов, кінцевих причин усіх суспільних змін і політичних переворотів варто шукати саме в геоекономічних інтересах, що спонукають на спекулятивні маніпуляції свідомістю в “головах людей” як правової економіки відповідної епохи. Звід-

си впливає теза про те, що латентні засоби для усунення виявленого зла корупції мають бути наявні, що сьогодні є прерогативою діяльності спецслужб.

Як свідчить історія, там, де основною формою виробництва є стихійно виниклий поділ праці в суспільстві, там цей поділ праці неминуче надає продуктам форми товарів, взаємний обмін яких, купівля і продаж, дає можливість окремим підприємцям (виробникам) задовольняти свої потреби. Так і було в середні віки. Наприклад, селяни, ремісникові продавали землеробські продукти, у нього купували ремісничі вироби. Саме в це суспільство окремих виробників, товаровиробників і вклинився новий спосіб виробництва як організований поділ праці в силу відповідних потреб та інтересів, що на сьогодні становить інвестиційну вартість у сучасних умовах кіберкапіталу, а саме різних форм потоку грошової одиниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан та стратегія розвитку інвестиційної вартості кіберкапіталу у боротьбі з корупцією постійно перебуває у центрі уваги правознавців, економістів та філософів як міждисциплінарного підходу, про що свідчить національна та світова практика. На цьому зосереджують увагу, зокрема, такі сучасні вітчизняні вчені, як М. Н. Курко, В. І. Литвиненко, А. М. Подоляка, В. О. Заросило, К. В. Муравйов, В. В. Остроухов, В. Г. Третьякова, І. О. Бланк, Л. М. Борщ, Т. Є. Воронкова, С. А. Єрохін, Н. В. Ткаленко, В. Г. Федоренко.

Питання розвитку інвестиційної привабливості в Україні в систе-

мі кіберкапіталу як адміністративно-правового забезпечення у запобіганні та протидії корупції потребує більш ретельного дослідження. Проте, не можна стверджувати, що ці питання не визнавалися раніше актуальними, але системної адекватної уваги цьому наряду приділялося недостатньо.

Метою статті є розгляд та аналіз сучасних підходів до адміністративно-правової оцінки інвестиційної вартості в контексті боротьби з корупцією.

Виклад основного матеріалу. У сучасних інформаційних умовах теорія інвестиційної вартості містить у собі творчу працю, в якій життєздатний (плідний) час є її мірою. При цьому не зовсім ясно як треба розраховувати вартість так званої кваліфікованої праці завдяки кадровому забезпеченню у запобіганні корупції. Адже природна собівартість, тобто і абсолютна вартість господарських предметів може вимірюватися лише робочим (життєздатним) часом. Проте, необхідно виходити з того, що робочий час одного суб'єкта господарювання визнається цілком рівноцінним робочому часу іншого.

Теорія інвестиційної вартості

У цьому змісті доводиться тільки стежити за тими випадками, коли при кваліфікованих роботах до індивідуального робочого часу однієї особи (в даному разі роботодавця) додається робочий час інших осіб (найманих працівників), що є в прихованому вигляді корупційною складовою в теорії інвестиційної вартості необхідної сировини, продукту, товару тощо.

Отже, потрібно з'ясувати скільки робочого часу інших осіб приховано в тому, що на перший погляд є затратою тільки її власного робочого часу як людського ресурсу. Такий людський ресурс “з роками” має суто прагматичний (раціональний) характер задля убезпечення власного здоров'я. При цьому, необхідно перепрограмувати біонейроклітинний мозок в позитивне річище, а саме: завдяки синтетичним бактеріям, що присутні в людському організмі, виробляти “білкове” довголіття.

На наш погляд, інвестиційне право — це сучасна наука про вартість необхідного продукту, витраченого людським ресурсом із числа приватних виробників, що виробляється в сучасному кіберпросторі державним, комунальним та приватним кошторисом при певній формі суспільства, а також правове забезпечення творчого продукту у боротьбі з корупцією. Однак, не слід пов'язувати інвестиції лише з приростом капіталу. Так, автори праці “Інвестиційний менеджмент” О. І. Бланк і Н. М. Гуляєва вважають: “Найчастіша помилка, що зустрічається в літературі, — ідентифікація поняття “інвестиції” з поняттям “капітальні вкладення”, що у цьому випадку розглядається як вкладення капіталу у відсторонення основних засобів як виробничого, так і невиробничого характеру. Проте, інвестиції можуть здійснюватися й у приріст обігових активів, у різноманітні фінансові інструменти, в окремі види нематеріальних активів” [1, с. 13].

У свою чергу, інвестиційна вартість в певному історичному розумінні, створюється і вимірюється

людською працею, опрідмеченою (втіленою) в окремих речах (товарах). З метою накопичення та самозбереження здоров'я людини та громадянина саме ця людська творча праця має бути інноваційною як критеріальний конструкт у правовій ентропії, а не просто виснаження людської робочої сили.

Адже не всяка праця містить у собі тільки витрачання простої людської робочої сили, оскільки у значній кількості видів праці застосовуються навички або знання, набуті з більшою чи меншою затратою сил, часу і грошей. При цьому постає нагальне питання, чи створюють ці види складної праці за рівні проміжки часу таку ж інвестиційну вартість, як і праця проста, як витрачання самої тільки простої робочої сили, оскільки продукт години складної праці (інтелектуальної чи фізичної) містить у собі товар вищої, подвійної або потрібної вартості порівняно з продуктом години простої праці. За допомогою цього порівняння вартість продуктів складної праці виражається в певних кількостях простої праці, але це зведення складної праці до простої відбувається шляхом констатації певного суспільного процесу. Адже сила такого *робочого часу* як сукупність розумових, вольових, емоційних та фізичних затрат полягає в генетичному успадкуванні способу мислення освічених осіб та їх соціалізації в життєвому світі. Саме така праця має інвестиційну вартість, оскільки *рушійна праця є творцем усіх вартостей* у протидії з корупцією. Тільки така праця одна надає предметам, які варто віднайти у природі таких суттєвих речей, як інвестиційна вартість

правового й економічного розуміння. При цьому сама вартість є виразом уречевленої в якому-небудь предметі суспільно необхідної людської праці, оскільки додаткова вартість в кіберкапіталі не може бути результатом обману за рахунок іншої людини.

Крім того, зростання вартості коштів, що мають перетворюватися в капітал, не може ні відбуватися в самих коштах, ні виникнути з купівлі, оскільки ці кошти лише реалізують ціну товару на рівні її собівартості. Але з тієї ж причини зростання вартості не може виникнути і з продажу товару. Отже, ця зміна мусить статися в тому товарі, що купується, але зміни зазнає не його вартість, оскільки товар купується і продається за своєю вартістю як споживна вартість у правовій ентropії як самовизначення особи, держави та суспільства у постсучасному світі. Щоб здобути інвестиційну вартість із споживання товару нашому власникові коштів на ринку праці, необхідно мати оригінальну властивість як джерело вартості робочої сили. З цього приводу, дослідник В. Г. Федоренко розрізняє інвестиції у такий спосіб:

- за об'єктами вкладання коштів (майна);
- за характером участі в інвестуванні;
- за періодом інвестування;
- за формами власності;
- за регіональною ознакою [2, с. 10–11], що є ключем для пояснення сутності “інвестиція”.

У свою чергу, сучасні конкуруючі підприємці фінансово-олігархічної системи реалізують свої товари не за природними витратами інвестицій, оскільки лише приховують,

зазвичай, та одержують ще так звану надбавку, прибуток в результаті корупційних зловживань, що простежується на сьогодні на рівні окремих високопосадових державних осіб та різних потужних приватних компаній. Таким чином, конкуруючі підприємці можуть постійно реалізувати продукт по ціні, що перевищує природні витрати виробництва. Це, насамперед, стосується сучасного паливно-енергетичного комплексу, коли вартість масового споживання нафти та газу перевищує в неймовірну кількість разів від собівартості її постачання як насильство над людським ресурсом.

Інвестиційний капітал як вкладний еквівалент на ринку праці

Передусім Арістотель першим спробував пояснити, що таке капітал. Мислитель запровадив поняття “хремастика” — мистецтво забезпечувати достаток; діяльність, спрямована на накопичення коштів. Пізніше вчені-економісти Адам Сміт і Давид Рікардо ототожнювали капітал з грошовим еквівалентом нагромадженої уречевленої праці, запасом матеріальних цінностей, призначених для подальшого виробництва й отримання прибутку. Відомий філософ, економіст Карл Маркс дійшов висновку, що джерелом капіталу є присвоєна власником засобів виробництва додаткова вартість продукції, вироблена живою працею [3].

Дослідники ХХ ст. також по-різному підходили до розуміння сутності капіталу. Американський економіст І. Фішер вважав, що капітал — це запас багатства, здатного забезпечувати його власникові постійний

дохід у вигляді “потоків послуг”. Англієць Дж. Хікс капіталом вважав сукупність товарів виробничого призначення [4], Пол Хейне — благом, що його можна використовувати для виробництва майбутніх благ [4]. Деякі вчені вважають капіталом також час як окремий продуктивний чинник виробництва.

Загалом капітал складається із таких важливих частин.

1. Грошовий капітал — це кошти, які вкладаються в інвестиційну діяльність, тобто призначені для організації та організації і розширення виробництва, для придбання знарядь, матеріалів і сировини, найму робітників і менеджерів. Адже гроші називають одним з найбільших винаходів людства. Саме з ними здавна пов’язували могутність, владу, багатство. Щоб краще зрозуміти повсякденне значення грошей, варто пригадати, в яких випадках ми казали собі: “От якби у мене був мільйон...”. У прадавніх народів грошей не було. Тоді існувало натуральне господарство: кожен мав забезпечити себе всім необхідним сам, у грошах потреби не виникало. Поступово, з плином часу, у декого краще виходило вирощувати хліб, у другого — ловити рибу, у третього — виробництво горнят, а хтось був неабияким мисливцем. Тому в різних виробників починав накопичуватися надлишок продукту, у виготовленні якого вони були вправнішими. Саме це спричинило виникнення обміну, по-сучасному кажучи, бартер. Проте з розвитком суспільних відносин стало очевидним, що безпосередній обмін незручний, оскільки потребує багато часу, власники різних товарів мають

знайти один одного, а їхні бажання щодо обміну — зблизитися. Отже, стає потрібним загальний еквівалент. Ним виявилися гроші — особливий, специфічний товар, який почав виконувати роль такого еквівалента.

2. Реальний (матеріальний) капітал — це засоби виробництва тривалого та короткочасного використання.

3. Набуває поширення теорія людського капіталу (ресурсів): мають на увазі рівень освіти, кваліфікація, досвід, працездатність, рівень загальної культури, етичні цінності людей тощо.

Значну частину основного капіталу становлять засоби виробництва тривалого використання, що на довгий час “прив’язують” кошти до виробництва, потребують значних витрат на належне утримання і ремонт. Витрати, що виникають незалежно від кількості виробленої продукції, називають постійними. А процес поступового зношування основних фондів і перенесення їх вартості на вироблену продукцію називають амортизацією. Зношування основного капіталу може бути як фізичним, так і моральним. Моральне зношення пов’язане із появою нових зразків техніки та новими нанотехнологіями.

За походженням капітал буває власним, тобто таким, що належить власнику приватної компанії, та залученим (чужим), отриманим через кредити чи боргові зобов’язання. При цьому співвідношення різних видів капіталу на підприємстві відображається в документі, який називається балансом.

За цих умов починається безперервний розвиток продуктивних сил,

що весь час прискорюється. На цій основі зникає поділ праці, що відчуває людську сутність як живу біосоціальну істоту.

Критерії оцінки в кіберкапіталі: інфраструктура, ризики та мотивації

У сучасних умовах інформаційного суспільства, коли відбуваються всілякі катаклізми та соціальні конфлікти, сфера інвестиційної діяльності набирає повних обертів. Це інвестиційний рух витрат і доходів, ресурсів, продукції в різних сферах фінансово-економічної діяльності. Саме сучасна кіберінфраструктура містить у собі підприємства, що виробляють, купують, зберігають і продають товари домашнім господарствам чи державним організаціям, а також підвищують продуктивність виробництва, вкладаючи нові інвестиції.

При цьому домашні господарства і державні установи споживають, використовуючи свої доходи, або заощаджують їх, отримують чи надають кредити.

Держава через органи управління дбає про забезпечення суспільних потреб, гарантує національну безпеку. Вона виступає і як споживач, і водночас створює умови для експортно-імпоротної діяльності підприємств, що поєднує національну економіку з економіками зарубіжних країн. Кожен з інвестиційних суб'єктів щоденно бере участь у мільйонах процесів економічної взаємодії і прагне реалізувати свої фінансові потреби та інтереси. Проте, поняття "потреба" дуже містке: людина має значну кількість найрізноманітніших потреб: фізіологічних, матеріальних, інтелектуальних, духовних тощо,

оскільки нові потреби виникають із прагнення людини змінити на краще. Важко знайти людину, яка б могла сказати, що їй усього досить. Необхідність задоволення своїх потреб та інтересів спонукала людей до виробничої діяльності. Задовольняючи ті чи інші потреби й інтереси, людина тим самим підвищувала рівень свого добробуту. Отже, потреби та інтереси можна вважати головними критеріальними мотивами в кіберкапіталі.

У свою чергу, домашні господарства через соціальні мережі Інтернет прагнуть забезпечити максимальну кількість благ у межах своїх доходів, при цьому мінімізуючи ризики в системі невизначеності. Вони ставлять за пріоритет свої потреби і здійснюють витрати для купівлі товарів та послуг. Сучасні підприємства прагнуть максимізувати прибуток, але мають також інші мотиви діяльності: розширити сферу впливу, збільшити масштаби виробництва тощо.

Державні установи покликані забезпечувати загальнонаціональні інтереси, які сприяють зростанню багатства нації.

Отже, всі ці критерії в системі кіберкапіталу важливі тим, що від них залежать суспільний лад, інформаційне становище у країні та світовому процесі, раціональне використання природних та інших ресурсів, збереження набутків історії, культури і традицій життєдіяльності та виробництва.

Специфіка адміністративно-правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні

В Україні створено потужну законодавчу базу для здійснення інвести-

ційної діяльності, яка, за підрахунками різних дослідників, охоплює від 150 до 1000 нормативно-правових актів. Серед них: кодекси, закони, постанови, укази, положення, інструкції та інші документи, спрямовані на регулювання інвестиційних відносин [3, с. 114–123]. Їх аналіз дав змогу виявити проблеми правового регулювання інвестиційної діяльності в Україні:

1. Відсутність єдиного нормативно-правового акта, який би комплексно охоплював регулювання усіх сфер інвестування. Так, основний нормативний акт, що регулює інвестиційну діяльність в Україні, Закон України “Про інвестиційну діяльність”, не враховує особливостей державного регулювання усіх видів та форм здійснення інвестиційної діяльності, зокрема: реального та фінансового, національного та іноземного, державного та місцевого, приватного та публічного інвестування, а також інтересів усіх учасників інвестиційних відносин тощо [4].

2. Недосконалість законодавства щодо іноземного інвестування. Так, у різних нормативно-правових актах України, таких як Закон України “Про режим іноземного інвестування”, “Про зовнішньоекономічну діяльність”, та міжнародних угодах про захист інвестицій визначаються різні режими іноземного інвестування — від національного до спеціального режиму та режиму найбільшого сприяння. Крім того, точкові зміни до законодавства, зокрема скасування обов’язкової державної реєстрації іноземних інвестицій, є мало ефективними. Іноземним інвесторам потрібна всебічна підтримка, гарантії,

стабільні та зрозумілі умови інвестування.

3. Скасування пільг для інвесторів у спеціально економічних зонах. З правового огляду положення законодавства, які передбачають спеціальний режим інвестування і здійснення господарської діяльності на цих територіях є чинним.

4. Недотримання законодавства щодо забезпечення прав власності. Захист прав власності інвесторів гарантується Цивільним кодексом та Законом України і забезпечується державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно, що означає офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття прав власності на майно. Однак, в сучасних реаліях, права власності іноземних інвесторів в Україні досі не захищені.

5. Неврегульованими є також питання щодо пайового внеску забудовників у розвиток інфраструктури населеного пункту. Зокрема, у договорах про пайову участь у розвитку інфраструктури населених пунктів відсутня конкретизація об’єктів інфраструктури, на розвиток яких вносяться грошові кошти замовників. Це призводить до зловживання владою своїми правами та використання коштів не за цільовим призначенням.

6. Постійні зміни податкового законодавства. Для систематизації податкового законодавства було прийнято Податковий кодекс, який скоротив кількість податків і зборів. Кодексом визначено шість загальнодержавних податків (податок на прибуток, ПДФО, ПДВ, акциз, екологічний податок, рентна плата). Вважається, що деякі податки в кодексі штучно визначені як один

податок. Так, до складу податку на майно входять три податки: податок на нерухомість, транспортний податок та плата за землю, оскільки прийняття кодексу надало нові стимули для інвестування. Останні зміни плануються щодо впровадження податку на виведений капітал замість податку на прибуток підприємств. На думку експертів, введення цього податку посилить умови для залучення інвестицій і надасть поштовх економічному зростанню малих і середніх підприємств. Очевидно, що запропоновані зміни приведуть до покращення умов інвестування, однак введення даного податку планується лише з 2019 р.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На нашу думку, приплив інвестицій в Україну стримують не стільки податкові пільги та високі податкові ставки, а швидше за все інституційні проблеми: корупція як всебічне соціальне деструктивне явище, недовір'я до судів тощо. Все це спрощує умови інвестування, що сприятиме залученню інвестицій та покращенню інвестиційного клімату. Тому необхідно виходити з широкого комплексного питання кіберкапіталу, в якому розглядають інвестиції як правову політику, процес, механізм та суспільну діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бланк І. О.* Інвестиційний менеджмент: підручник / І. О. Бланк, Н. М. Гуляєва. — К.: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2003. — 398 с.
  2. *Федоренко В. Г.* Інвестознавство: підручник / В. Г. Федоренко. — 2-ге вид., переробл. — К.: МАУП, 2002. — 408 с.
  3. *Федорчак О. В.* Систематизація законодавчого забезпечення інвестиційної діяльності в Україні: [Текст] / О. В. Федорчак // Теорія та практика держ. управління: зб. наук. пр. ХарПІДУ. — Вип. 4 (59). — 2017. — С. 114–123.
  4. Закон України “Про інвестиційну діяльність” від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1560-12>
-
1. *Blank I. O., Hulyayeva N. M.* (2003). Investytsiynyy menedzhment [Investment Management]. Kyiv: Kyiv. nats. torh. ekon. un-t. [in Ukrainian].
  2. *Fedorenko V. H.* (2002). Investoznavstvo [Investing]. (2nd ed.). Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
  3. *Fedorchak O. V.* (2017). Systematyzatsiya zakonodavchoho zabezpechennya investytsiynoyi diyalnosti v Ukraini [Systematization of Legislative Support of Investment Activities in Ukraine]. Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya: zbirnyk naukovykh prats KharRIDU, 4(59), 114–123 [in Ukrainian].
  4. *Zakon Ukrayiny* “Pro investytsiynu diyalnist” vid 18 veresnya 1991, № 1560-XII [Law of Ukraine “On investment activity” from September 18 1991, № 1560-XII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/legis/show/1560-12> [in Ukrainian].

УДК 346.93

Найченко Альона Михайлівна,

секретар судового засідання Північного апеляційного господарського суду, 04116, м. Київ, вул. Шолуденка, 1, тел.: 38 098 259 28 29, e-mail: Naichenkoa.m@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3312-9479

Naychenko Alena Mikhailovna,

secretary of the court hearing of the Northern Appeal Economic Court, 04116, Kyiv, Str. Sholudenko, 1, tel.: 38 098 259 28 29, e-mail: Naichenkoa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3312-9479

Куртакова Ганна Олександрівна,

доктор філософії в галузі права, доцент кафедри господарського, трудового права та цивільно-правових дисциплін ННІП, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (050) 264 00 30, e-mail: anita-k@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9475-6911

Kurtakova Anna Alexandrovna,

Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor of the Department of Economic, Labor Law and Civil Law Disciplines NNIP, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: (050) 264 00 30, e-mail: anita-k@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9475-6911

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-72-85

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. Електронних доказів існує досить багато. Останнім часом набули значного поширення партнерські переговори на відстані за допомогою мережі Інтернет, дистанційні презентації, переписка між контрагентами щодо укладення договорів, пересилання актів прийому-передачі, замовлень, різноманітних підтверджень, рахунків-фактур. У зв'язку з цим, одним із різновидів способів доказування в господарському судочинстві є електронна переписка. На практиці даний вид доказів застосовується все частіше.

Електронний документ має змішаний характер. Відмінність його від письмового доказу в тому, що в письмовому документі висловлена думка автора. В письмовому документі ґрунтується на суб'єктивній переробці отриманої інформації. Матеріали застосування науково-технічних засобів (це стосується не всіх електронних документів, а звуко- і відеозаписів) не містять суб'єктивну переробку інформації.

З речовими доказами електронні засоби доказування об'єднує те, що електронні документи самі по собі не доступні людському сприйняттю, а служать лише засобом встановлення обставин, що мають значення для справи. Разом з тим інформація, що міститься в пам'яті електронно-обчислювальної машини, є тиражованою, тобто має властивість письмового доказу.

Таким чином, електронні докази мають істотну специфіку, яка повинна відображатися в матеріальному та процесуальному законодавстві, оскільки

існують специфічні вимоги, що висуваються до форми електронного документа, які забезпечують його доказову функцію.

У зв'язку з недостатнім врегулюванням інституту електронних доказів у господарському процесі з'являються багато проблемних питань під час їх використання. Перші проблеми виникають вже на етапі залучення електронних документів до матеріалів справ. У законі відсутні вимоги щодо форми та формату надання будь-яких фактичних даних в електронній формі, щодо порядку дослідження форм надання електронних документів і порядку залучення їх до матеріалів судової справи. Найчастіше електронні документи повинні подаватися в суд не на технічному, а на паперовому носії, тобто перетвореними в друкований вигляд, що дозволяє візуально досліджувати і обговорювати подані докази.

На практиці виникає ситуація, коли електронні докази не досліджуються судом як прямі в силу технічної невідповідності суду або існуючого протягом тривалого часу паперового документообігу в судах. Суд буде оцінювати як прямий доказ або копію електронного документа на паперовому носії (коли електронний документ несе в собі текстову або графічну інформацію), або висновок експерта (якщо оскаржується електронний цифровий підпис на електронному документі і призначається експертиза).

Зміни, які внесені до процесуальних кодексів тривалий час потребують удосконалення інструкції з діловодства в господарських судах. Адже відповідно до цих інструкцій документи, отримані електронною поштою без електронного цифрового підпису або каналами факсимільного зв'язку, не належать до офіційних.

Необхідно зазначити, що процес впровадження інноваційних технологій не може мати виключно позитивний характер. Будь-яке реформування має свої наслідки і недоліки, породжує суперечності і нові питання, деякі з яких можливо сформулювати відразу, а інші можна буде виявити тільки в ході правозастосовної практики. А тому, на сьогодні, залишається відкритим питання дослідження й оцінки електронних доказів.

Тому враховуючи рівень розвитку інформаційних комп'ютеризованих систем досить актуальним є інститут електронних доказів. Під час судового розгляду справи суд має всебічно, повно та безпосередньо дослідити наявні у справі докази, в т. ч. й електронні докази.

Ключові слова: електронні докази, цифрова інформація, господарське судочинство, електронні документи.

ELECTRONIC PROOFS: THE REALITIES OF THE PRESENT

Abstract. There is a lot of electronic evidence. In recent years, extensive partnerships have been widely disseminated through the Internet, remote presentations, correspondence between contracting parties for the conclusion of contracts, transfer of acceptance-transfer acts, orders, various confirmations, invoices. In this regard, electronic correspondence is one of the varieties of ways to prove in

economic justice. In practice, this kind of evidence is being applied more and more often.

The electronic document has a mixed character. The difference from the written proof is that the author's opinion is expressed in the written document. The written document is based on the subjective processing of the information received. Materials of the use of scientific and technical means (this does not apply to all electronic documents, and sound and video recordings) do not contain subjective information processing.

Evidence of electronic evidence is evidenced by the fact that electronic documents are not in themselves accessible to human perception, but serve only as a means of establishing circumstances relevant to the case. At the same time, the information contained in the memory of an electronic computer is duplicated, that is, it has the property of written proof.

Thus, electronic evidence has a significant specificity, which should be reflected in the material and procedural law, as there are specific requirements for the form of an electronic document that provide its probative function.

In connection with the insufficient regulation of the Institute of electronic evidence in the economic process, there are many problematic issues when using them. The first problems arise already at the stage of attracting electronic documents to the case files. The law does not contain requirements regarding the form and format of providing any factual data in electronic form, the procedure for examining the forms of submission of electronic documents and the procedure for their inclusion in the materials of the court case. Often, electronic documents must be submitted to the court not on a technical basis, but on paper, that is, converted to a printed form, which allows the visual examination and discussion of the evidence presented.

In practice, there is a situation where electronic evidence is not investigated by the court as direct evidence due to the technical unpreparedness of the court or the existence of a long-time paper document circulation in the courts. The court will assess as direct evidence or a copy of the electronic document on paper (when the electronic document carries text or graphic information), or the expert's conclusion (if an electronic digital signature is contested on an electronic document and an expert examination is filed).

Changes that have been made to the procedural codes for a long time require improvement of the paperwork in commercial courts. After all, in accordance with these instructions, documents received by electronic mail without an electronic digital signature or fax channels do not belong to official ones.

It should be noted that the process of introducing innovative technologies can not be exclusively positive. Any reform has its consequences and disadvantages, creates contradictions and new issues, some of which may be formulated immediately, while others can only be identified through law enforcement practices. Therefore, at present, the issue of research and evaluation of electronic evidence remains open.

Therefore, taking into account the level of development of information computerized systems, the Institute of electronic evidence is very relevant. During

the trial, the court must comprehensively, fully and directly examine the evidence available in the case, including and electronic evidence.

The article analyzes the current state of the application of the Institute of electronic evidence in the economic process, gives a description of the institute and establishes the problem of the use of electronic evidence.

Keywords: electronic evidence, digital information, economic justice, electronic documents.

Постановка проблеми. Найбільшого прогресу в сучасному суспільстві досягли інформаційні технології, які створюються, удосконалюються та розвиваються для покращення рівня життєдіяльності людини. Дані системи мають здатність зберігати, передавати та переносити цифрову інформацію. Значного поширення вони набули й в господарських відносинах.

Так, в сучасному світі господарсько-правових відносин не можливо уявити відсутність інформаційних технологій. Учасники вказаних відносин використовують у своїй діяльності інформаційні технології, вважаючи, що останні допоможуть полегшити виконання певних дій та не замислюються про те, що у випадку будь-якого спору дані факти необхідно буде довести. На сьогодні вчинення господарсько-правових дій з використанням інформаційних технологій, хоч і важко, але можливо довести в судовому порядку з використанням електронних даних як доказів. Ці дії стають можливими у зв'язку з закріпленням інституту електронних доказів на законодавчому рівні.

У загальному вигляді “електронні докази” — це сукупність інформації, яка зберігається в електронному вигляді на всіх типах електронних но-

сіїв і в електронних засобах. Особливість цих доказів полягає в тому, що вони не можуть сприйматися безпосередньо, а повинні бути інтерпретовані певним чином та проаналізовані за допомогою спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення [1].

Варто зазначити, що процес доказування був і залишається актуальною темою для дослідження й аналізу. Проблематикою в даному інституті виступає відсутність чіткого правового регулювання щодо порядку вилучення, оцінки та дослідження електронних доказів на законодавчому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням інституту електронних доказів були присвячені праці І. В. Булгакової, Р. С. Бурганова, Н. Є. Блажівської, О. Т. Боннер, К. Л. Брановіцкого, О. П. Вершиніна, С. П. Ворожбіт, М. В. Горелова, Д. Д. Луспеник, М. О. Мітрофанова, Т. В. Рудої, Р. В. Тертишнікова, С. Я. Фурси, Ж. В. Хацук та ін.

Однак, в науковій літературі відсутня єдина позиція як щодо поняття електронних доказів, так і щодо їх класифікації. Деякі науковці вважають, що до електронних доказів належать лише електронні документи [2, с. 272], інші ж — вважають, що не

всі електронні докази можуть бути кваліфіковані як документи, оскільки існують також електронні речові докази. Наприклад, результати контролю, записи телефонних та інших переговорів, результати контролю телеграфних та інших повідомлень, зняття інформації з технічних каналів зв'язку утворюють речові докази. З огляду на використання цифрової техніки, отримані результати будуть електронними речовими доказами [3, с. 145].

Метою статті є дослідження сучасного стану застосування інституту електронних доказів у господарському судочинстві.

Виклад основного матеріалу. З розвитком технологій з'являються нові способи закріплення інформації, що активно використовуються в сучасному суспільстві, в тому числі, у сфері підприємницької діяльності. Використання електронного документообігу позитивно впливає на взаємодію між суб'єктами господарювання.

Однак, у випадку виникнення господарського спору, сторони можуть підтвердити факти, на які вони посилаються, обґрунтовуючи свої вимоги і заперечення, тільки за допомогою використання інформації, що міститься на електронних носіях. Як свідчить судова практика, учасники судового процесу досить часто надають суду як докази інформацію, яка міститься на електронних носіях, в тому числі файли, що містяться на лазерних дисках, флеш-картах, жорстких дисках, картах пам'яті, аудіо- та відеокасетах, а також роздруківки з електронних систем (наприклад, роздруківки з

інтернет-сторінок, електронне листування та ін.).

Приписами ст. 73 Господарського процесуального кодексу (далі — ГПК) України встановлено, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [4].

ГПК України до засобів доказування, які можуть бути застосовані в господарському процесі, відносить: письмові, речові та електронні докази, висновки експертів і показання свідків.

Частиною 1 ст. 96 ГПК України встановлено, що електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [5].

Електронний доказ — це один із видів доказів, які має право використати учасник судового провадження для встановлення істини у спірних правовідносинах.

Так, у разі подання особою електронної копії доказу, суд може витребувати в останньої оригінал наданого доказу. У разі ненадання оригіналу витребуваного доказу, якщо у суду виник сумнів в його автентичності, даний доказ не береться судом до уваги. Оригінали або копії електронних доказів мають зберігатись в матеріалах справи.

Проаналізувавши законодавчі приписи щодо інституту електронних доказів, можна виділити їх основні ознаки:

- нематеріальний вигляд;
- можливість існування оригіналу електронного доказу в кількох місцях одночасно;
- можливість, без втрати характеристик, копіювання на різні пристрої;
- для відтворення необхідно використовувати відповідні технічні засоби.

Варто зазначити, що видів електронних доказів існує досить багато. Останнім часом набули значного поширення партнерські переговори на відстані за допомогою мережі Інтернет, дистанційні презентації, переписка між контрагентами щодо укладення договорів, пересилання актів прийому-передачі, замовлень, різноманітних підтверджень, рахунків-фактур. У зв'язку з цим, одним із різновидів способу доказування в господарському судочинстві є електронна переписка. На практиці цей вид доказів застосовується все частіше.

Як показують дослідження у галузі інформаційного права, отримання або відправлення повідомлення з використанням адреси електронної пошти представника суб'єкта під-

приємницької діяльності або електронної пошти його компетентного співробітника свідчить про вчинення цих дій самою особою, поки не доведено зворотне.

Л. В. Білецька вважає, що у кожному окремому випадку суди оцінюють листування щодо конкретних обставин справи [6, с. 60].

Однак, судам як правозастосовним органам доцільно було б сформулювати однакову позицію щодо застосування відповідних норм процесуального законодавства та виробити певні універсальні критерії оцінювання електронного листування як доказу.

Правовою підставою використання електронних доказів у господарському процесі є п. 2.5 Постанови пленуму Вищого господарського суду України № 18 від 26.12.2011 "Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції", в якому зазначено, що будь-які подані учасниками процесу докази (зокрема, й стосовно інформації у мережі Інтернет) підлягають оцінці судом на предмет належності та допустимості [7].

Важливим з точки зору теорії і практики є питання правової природи електронних доказів. На думку А. П. Вершиніна, віднесення електронних документів до письмових доказів ґрунтується на тому, що відомості, які містяться в електронних документах, являють собою людську думку (поняття, судження, умовиводи і так далі) щодо існуючої дійсності [8, с. 250].

Так, на думку деяких вчених, електронний документ не можна роз-

глядати як письмовий доказ у чистому вигляді, оскільки у електронного документа відсутній один з найважливіших ознак доказів — письмова форма. Ряд дослідників пропонують відносити електронні документи до речових доказів. Подібність електронних документів з речовими доказами, на думку вчених, пояснюється тим, що електронні документи самі по собі не доступні людському сприйняттю, вони є лише засобом встановлення обставин, що мають значення для справи [9, с. 142].

Деякі процесуалісти стверджують, що юридична (доказова) природа зазначених доказів не визначена, однак очевидно, що їх навряд чи можна віднести до письмових або речових доказів. Інші ж вважають, що електронні засоби доказування охоплюються всіма відомими видами доказів, при цьому потребують додаткової процесуальної регламентації [10, с. 25].

Аналізуючи зазначені позиції, можна дійти висновку, що електронний документ має змішаний характер. Відмінність його від письмового доказу в тому, що в письмовому документі висловлена думка автора. Позиція автора в письмовому документі ґрунтується на суб'єктивній переробці отриманої інформації. Матеріали застосування науково-технічних засобів (це стосується не всіх електронних документів, а звуко- і відеозаписів) не містять суб'єктивної переробки інформації. Разом з тим інформація, що міститься в пам'яті електронно-обчислювальної машини, є тиражованою, тобто має властивість письмового доказу.

Таким чином, електронні докази мають істотну специфіку, яка має відображатися в матеріальному та процесуальному законодавстві, оскільки існують специфічні вимоги до форми електронного документа, які забезпечують його доказову функцію.

Варто зазначити, що в господарському законодавстві відсутні умови, яких необхідно дотриматись для надання електронному документу статусу доказу. Одним з основних завдань щодо визначення критеріїв допустимості електронних доказів є встановлення таких параметрів, які б забезпечували максимальну достовірність цих доказів, а також законність їх отримання.

Приписами Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг” встановлено, що електронним документом є документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Створення електронного документа завершується накладанням електронного підпису. Електронний підпис є обов'язковим реквізитом електронного документа, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного документа іншими суб'єктами електронного документообігу [11].

У законодавстві і на практиці ключову роль у створенні електронного документа відіграє успішна перевірка електронного цифрового підпису (далі — ЕЦП). Ця процедура дає змогу встановити, по-перше, походження документа та його авторство, по-друге, його цілісність, тобто той факт, що після підписання ніхто не вносив у документ ніяких змін.

Технічно цього можна домогтися, виробивши в момент підписання контрольної характеристики. Тобто, певний алгоритм (на мові фахівців іменованій функцією хешування, або хеш-функцією), який дає можливість отримувати для будь-якої послідовності двійкових кодів тільки одну контрольну суму, або дайджест. Будь-яке виправлення, внесені в цю послідовність, призведе до того, що при повторному підрахунку вийде зовсім інша сума. І навпаки, відтворення раніше зафіксованої суми при новому підрахунку означає, що з моменту її фіксації ніякі зміни не відбувались.

При створенні ЕЦП контрольна сума шифрується певним способом, при якому застосовується пара з двох ключів. За допомогою одного з них інформація шифрується, за допомогою іншого — розшифровується, але так, що назад зашифрувати її цим ключем неможливо. Так, перший з цієї пари ключів повинен бути відомий тільки відправнику, що незаперечно доводиться його авторство. Тому він іменується особистим ключем. Другий же ключ, відкритий, служить для перевірки справжності повідомлення. Здійснивши обрахунок контрольної суми переданого повідомлення і порівнявши її з тією, яка була прикладена в зашифрованому вигляді і піддалася розшифровці цим ключем, можна переконатися, що повідомлення створив власник першого ключа, після чого в ньому не був змінений ні один біт інформації.

У випадку з електронним посвідченням підпису на електронних документах слід мати на увазі, що засвідчується не тільки підпис влас-

ника сертифіката ключа підпису, а й відсутність спотворень в електронних документах.

Підтвердження справжності електронного цифрового підпису в електронному документі є умовою використання цього документа як доказу. Чинне законодавство вирішує це питання досить суперечливо.

З огляду на останні зміни в процесуальному законодавстві, для використання електронних доказів у господарському процесі мають бути врегульовані наступні питання:

- сторона, яка надає до суду електронні докази, має забезпечити в судові засідання технічні засоби, які відсутні в залі суду для відтворення змісту електронного доказу;
- сторона, яка надає до суду електронні докази має оплатити витрати пов'язані з дослідженням електронного доказу відповідними фахівцями;
- суд не має права відмовити в прийнятті електронних доказів у зв'язку з відсутністю в суді відповідного технічного забезпечення для відтворення доказів в судовому засіданні.

У зв'язку з недостатнім врегулюванням інституту електронних доказів у господарському процесі з'являються багато проблемних питань при їх використанні. Перші проблеми виникають вже на етапі залучення електронних документів до матеріалів справ. У законі відсутні вимоги щодо форми та формату надання будь-яких фактичних даних в електронній формі, щодо порядку дослідження форм надання електронних документів і порядку залучення їх до матеріалів судової справи. Найчастіше електронні документи повинні

подаватися в суд не на технічному, а на паперовому носії, тобто перетвореними в друкований вигляд, що дозволяє візуально досліджувати і обговорювати подані докази.

На практиці виникає ситуація, коли електронні докази не досліджуються судом як прямі докази через технічну невідповідність суду або існуючий протягом тривалого часу паперовий документообіг в судах. Суд буде оцінювати як прямий доказ або копію електронного документа на паперовому носії (коли електронний документ несе в собі текстову або графічну інформацію), або висновки експерта (якщо оскаржується електронний цифровий підпис на електронному документі і призначається експертиза).

Крім проблеми допустимості доказів, існує також проблема їх отримання. При цьому для різних доказів потрібні різні тактичні прийоми доведення. Практика знає наступні шляхи доведення інформації з сайту:

1) безпосередня демонстрація в залі судового засідання. Для цього потрібна наявність відповідного технічного забезпечення. Варто зазначити, що інша сторона може підготуватися і змінити вміст сайту;

2) складання протоколу огляду з підписами свідків. В даному випадку мова йде про підміну показань свідків письмово. Зустрічаються пропозиції опечатування відповідних носіїв інформації (дисків, флеш-карт і навіть ноутбуків) у присутності свідків;

3) забезпечення доказів нотаріусом. В даному випадку необхідно довести наявність підстав вважати, що подання доказів згодом стане неможливим або складним. Нотаріус

повідомляє про час і місце забезпечення доказів сторони і зацікавлені особи. Забезпечення доказів проводиться шляхом складання протоколу огляду. В даному протоколі мають відображатися адреса сайту, мета огляду, час огляду, характеристики комп'ютера, який використовується, провайдер, принтер, за допомогою якого був проведений друк фотографії сайту;

4) фіксація за допомогою оператора зв'язку. Даний метод можна застосовувати також для доведення факту і змісту листування за допомогою електронних повідомлень.

Найбільш загальними вимогами, які ставляться до електронних документів, є ті, що електронний документ має бути читабельним і мати необхідні реквізити. Як уже зазначалось, одним із способів встановлення достовірності походження електронного документа є електронний цифровий підпис.

Існують також інші способи перевірки істинності електронного документа. Зокрема, М. Д. Олегів пропонує для визначення достовірності документа, отриманого за допомогою електронної пошти, залучати в судові засідання фахівця, який допоможе досліджувати електронний документ не на магнітному носії (дискеті, лазерному диску), а безпосередньо на комп'ютері одержувача. У випадку, якщо виникають сумніви в достовірності документа (електронного або отриманого за допомогою факсимільного або іншого зв'язку), наприклад, якщо зміст поданих сторонами документів різниться, необхідно приймати додаткові заходи для дослідження достовірності таких документів, а в

необхідних випадках — призначати експертизу [12, с. 120].

Так, науковець І. Казачук вважає: “Змінити ситуацію на краще та забезпечити використання електронних доказів при здійсненні доказування у вітчизняних видах юридичного процесу без необхідності проведення додаткових процесуальних дій та формування інших джерел доказів, що є досить дорогим та довготривалим процесом, можна шляхом зміни підходу до цього інституту. При цьому доцільно звернути увагу на досвід Німеччини та Франції щодо правового регулювання у вказаній сфері. Так, німецький підхід до надання юридичної сили електронним документам нарівні із юридичною силою документів у паперовому вигляді полягає у побудові суворого порядку на базі регулювання використання криптографії з відкритим та закритим ключем, тобто доказова сила таких документів забезпечується наявністю електронного цифрового підпису. У Франції електронні документи отримали таке ж визнання юридичної сили, як і паперові з власноручним підписом, без зв’язку із конкретним технологічним засобом” [13, с. 95].

Здійснивши аналіз судової практики, можна з упевненістю сказати, що відсутність чіткого алгоритму подання і дослідження електронних доказів в судовому процесі є перепорою у здійсненні вказаних дій як учасниками судового процесу, так і судом.

Так, Касаційний господарський суд у складі Верховного суду в постанові від 20.06.2018 р. у справі № 908/2905/16 залишаючи без задо-

волення касаційні скарги ОСОБА_8 та Велбей Холдінгс Лімітед (Velbey Holdings Limited), а постанову Донецького апеляційного господарського суду від 19.03.2018 р. та рішення Господарського суду Запорізької області від 12.12.2017 р. без змін, дійшов висновку про наступне.

Судом встановлено, що доводи скажників про порушення судами попередніх інстанцій норм процесуального права під час оцінки електронних доказів, що містяться у матеріалах справи є помилковими, з огляду на наступне.

По-перше, використання скажниками конструкції “суди попередніх інстанцій” в аспекті неправильно здійсненої оцінки електронних доказів є помилковим, оскільки мова йде про порядок оцінки таких доказів, встановлений у новій редакції ГПК України, яка набрала чинності після ухвалення рішення суду першої інстанції. Відтак, доводи скажників в цій частині не можуть стосуватися висновків місцевого господарського суду.

По-друге, у суді апеляційної інстанції справи переглядаються за правилами розгляду справ у порядку спрощеного позовного провадження з урахуванням особливостей, передбачених у цій главі (ч. 1 ст. 270 ГПК України). За змістом ч. 8 ст. 252 ГПК України при розгляді справи у порядку спрощеного провадження суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а у випадку розгляду справи з повідомленням (викликом) учасників справи — також заслуховує їх усні пояснення. Судові дебати не проводяться.

Суд зазначає, що докази, на які посилаються скажники, були досліджені судом апеляційної інстанції та належним чином оцінені, з відображенням висновків такої оцінки у постанові суду. Тобто обов'язок суду з оцінки наявних у справі доказів не порушено. Право учасників давати свої пояснення з приводу суті електронних доказів під час судового засідання не обмежено. Відтак, суд відхиляє доводи скажників в цій частині, як такі, що не впливають на правильність висновку суду апеляційної інстанції.

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі “Шабельник проти України” (Заява № 16404/03) від 19 лютого 2009 р., зазначається, що хоча ст. 6 гарантує право на справедливий судовий розгляд, вона не встановлює ніяких правил стосовно допустимості доказів як таких, бо це передусім питання, яке регулюється національним законодавством (див. рішення у справі “Шенк проти Швейцарії”, від 12 липня 1988 року, серія А, № 140, с. 29, пп. 45–46, та у справі “Тейшейра ді Кастру проти Португалії”, від 9 червня 1998 року, Reports 1998-IV, с. 1462, п. 34).

Європейський суд з прав людини зазначає, що маючи певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, обґрунтувавши свої рішення (див. рішення у справі “Суомінен проти Фінляндії”, № 37801/97, п. 36, від 1 липня 2003 р.).

За приписами ст. 86 ГПК України суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується

на всебічному, повному й об'єктивному розгляді в судовому процесі всіх обставин справи.

Аналізуючи зміст ухваленого судового рішення судом апеляційної інстанції, Верховний Суд дійшов висновку про належне виконання ним обов'язку щодо мотивації своєї постанови та здійснених у ній висновків. Апеляційний суд приділив належну та достатню увагу обґрунтуванням щодо оцінки доказів у справі у їх сукупності, продемонстрував справедливий та однаковий підхід до заслуховування та оцінки доводів сторін цієї справи [14].

Відтак, суд визнав неаргументованою позицію скажників, виключно з посиланням на висновок з оцінки того чи іншого доказу, наявного у матеріалах справи, тоді як оцінка цього доказу скажниками є відмінною від оцінки, здійсненою судом.

Аналогічна позиція викладена Касаційним господарським судом у складі Верховного суду у постанові від 12.06.2018 р. у справі № 908/1120/17, в якій касаційні скарги ОСОБА_4 та Велбей Холдінгс Лімітед (Velbay Holdings Limited) залишено без задоволення, а рішення Господарського суду Запорізької області від 25.10.2017 р. та постанову Донецького апеляційного господарського суду від 13.02.2018 р. — без змін.

Суд касаційної інстанції під час перевірки правильності дослідження судом апеляційної інстанції електронних доказів зазначив, що огляд у судовому засіданні судом апеляційної інстанції CD-диска з фото- та відеозаписом показав, що даний електронний доказ також не містить

інформації про події недопуску позивача та третіх осіб до реєстрації посадовими особами відповідача та/або реєстраційною комісією відповідача 18.04.2017 р. Крім того, надане позивачем відео не може вважатися належним та достатнім доказом фіксування відповідних подій, оскільки не містить необхідних реквізитів електронного доказу, як то фіксації дати і часу зйомки, місця події тощо [15]. Тобто, суд не взяв до уваги електронний доказ у зв'язку з відсутністю необхідних реквізитів.

Варто зазначити, що у зв'язку з відсутністю в ГПК України обов'язкових реквізитів, що мають бути в електронних доказах, виникають певні колізії в законодавстві, які суди вирішують на власний розсуд.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Швидкий розвиток інформаційних технологій значно розширив можливості їх використання у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі й у сфері правосуддя. Однак, необхідно зазначити, що розвиток інформаційних технологій на діяльності судової системи майже не позначився. Більше того, аналіз існуючої судової практики свідчить про неготовність судової системи, на сьогодні приймати нові виклики сучасного інформаційного простору.

Після внесення змін до процесуальних кодексів тривалий час потребують удосконалення інструкції з діловодства в господарських судах. Адже відповідно до цих інструкцій документи, отримані електронною поштою без електронного цифрового підпису або каналами факсимільного зв'язку, не належать до офіційних.

Необхідно зазначити, що процес впровадження інноваційних технологій не може мати виключно позитивний характер. Будь-яке реформування має свої наслідки і недоліки, викликає суперечності і нові питання, деякі з яких можливо сформулювати одразу, а інші можна виявити тільки в ході правозастосовної практики. А тому, на даний час залишається відкритим питання дослідження й оцінки електронних доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Як доказ у процесі доказування* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wikipage.com.ua/1x5464.html> — Назва з екрана.
2. *Батурич Ю. М.* Проблемы компьютерного права / Ю. М. Батурич. — М.: Юрид. лит., 1991. — 272 с.
3. *Боннер А. Т.* Электронный документ как доказательство в гражданском и арбитражном процессе / А. Т. Боннер // Закон. — 2009. — № 11. — С. 141–157.
4. *Господарський* процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіц. веб-портал. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> — Назва з екрана.
5. *Там само.*
6. *Білецька Л.* Доказування у господарському процесі України. На шляху до формування судових стандартів / Л. Білецька // Господарське право і процес. — 2013. — № 2 (3). — С. 60.
7. *“Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції”*: Постанова пленуму Вищого господарського суду

- України від 26.12.2011 р. № 18. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/v0018600-11> — Назва з екрана.
8. *Вершинин А. П.* Электронный документ : правовая форма и доказательство в суде : учеб.-практ. пособие / А. П. Вершинин. — М. : Прогресс, 2000. — 250 с.
  9. *Горелов М. В.* Электронные доказательства в гражданском судопроизводстве России : вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / М. В. Горелов. — Екатеринбург : Спартак, 2005. — 182 с.
  10. *Ворожбит С. П.* Электронные средства доказывания в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 “Гражданский процесс, арбитражный процесс” / С. П. Ворожбит. — СПб., 2011. — 25 с.
  11. *Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-15* [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/851-15> — Назва з екрана.
  12. *Олегов М. Д.* Истина в гражданском процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. Д. Олегов ; МГЮА. — М., 1999. — 184 с.
  13. *Казачук І. В.* Використання у доказуванні електронних джерел фактичних даних в адміністративно-деліктному процесі / І. В. Казачук // Європейські перспективи. — 2014. — № 6. — С. 93–97.
  14. *Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного суду від 20.06.2018 р. у справі № 908/2905/16* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74991727> — Назва з екрана.
  15. *Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного суду від 12.06.2018 р. у справі № 908/1120/17* [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74671049> — Назва з екрана.

REFERENCES

1. *Yak dokaz u protsesi dokazuvannia* [As proof in the process of proving]. (n.d.). wikipage.com.ua. Retrieved from <http://wikipage.com.ua/1x5464.html> [in Ukrainian].
2. *Baturin Yu. M.* (1991). Problemy kompyuternogo prava [Problems of Computer Law]. Moscow: Yurid. Lit. [in Russian].
3. *Bonner A. T.* (2009). Elektronnyy dokument kak dokazatelstvo v grazhdanskom i arbitrazhnom protsesse [Electronic document as evidence in civil and arbitration proceedings]. *Zakon — Law*, 11, 141–157 [in Ukrainian].
4. *Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* : pryiniaty 06 lystopada 1991, № 1798-XII [Economic Procedural Code of Ukraine: from November 6 1991, № 1798-XII] (n.d.). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> [in Ukrainian].
5. *Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* : pryiniaty 06 lystopada 1991, № 1798-XII [Economic Procedural Code of Ukraine: from November 6 1991, № 1798-XII] (n.d.). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> [in Ukrainian].
6. *Biletska L.* (2013). Dokazuvannia u hospodarskomu protsesi Ukrainy: na shliakh do formuvannia sudovykh standartiv [Proof in the economic process of Ukraine. On the way to the formation of judicial standards]. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy* —

- The word of the National School of Judges of Ukraine, 2, 58–64 [in Ukrainian].
7. *Postanova* plenumu Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrainy “Pro deiaki pytannia praktyky zastosuvannia Hospodarskoho protsesualnogo kodeksu Ukrainy sudamy pershoi instantsii” : pryiniata 26 hrudnia 2011, № 18 [Resolution of the Plenum of the Supreme Economic Court of Ukraine “On Certain Issues of Practice of the Economic Procedural Code of Ukraine by Courts of First Instance” of December 26 2011, № 18]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/go/v0018600-11> [in Ukrainian].
  8. *Vershinin A. P.* (2000). Elektronnyy dokument: pravovaya forma i dokazatelstvo v sude [Electronic document: legal form and evidence in court]. Moscow: Progress [in Russian].
  9. *Gorelov M. V.* (2005). Elektronnye dokazatelstva v grazhdanskom sudoproizvodstve Rossii: voprosy teorii i praktiki [Electronic Evidence in Russian Civil Proceedings: Theory and Practice]. Candidate’s thesis. Ekaterinburg: Spartak [in Russian].
  10. *Vorozhbit S. P.* (2011). Elektronnye sredstva dokazyvaniya v grazhdanskom i arbitrazhnom protsesse [Electronic means of proof in the civil and arbitration process]. Proceedings of the candidate’s thesis. Saint Petersburg [in Russian].
  11. *Zakon* Ukrainy “Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentobih” : pryiniaty 22 travnia 2003, № 851-15 [Law of Ukraine “On electronic documents and electronic document circulation” from May 22 2003, № 851-15]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/851-15> [in Ukrainian].
  12. *Olegov M. D.* (1999). Istina v grazhdanskom protsesse [Truth in civil process]. Moscow: MGYuA [in Russian].
  13. *Kazachuk I. V.* (2014). Vykorystannia u dokazuvanni elektronnykh dzherel faktychnykh danykh v administratyvno-deliktnomu protsesi [Use in the Evidence of Electronic Sources of Evidence in the Administrative Trial Process]. Yevropeiski perspektyvy — European Perspectives, 6, 93–97 [in Ukrainian].
  14. *Postanova* Kasatsiinoho hospodarskoho sudu u skladi Verkhovnoho sudu vid 20 chervnia 2018 u spravi № 908/2905/16 [The ruling of the Court of Cassation in the Supreme Court of Ukraine dated June 20, 2018 in case № 908/2905/16]. (n.d.). reyestr.court.gov.ua. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74991727> [in Ukrainian].
  15. *Postanova* Kasatsiinoho hospodarskoho sudu u skladi Verkhovnoho sudu vid 20 chervnia 2018 u spravi № 908/1120/17 [The ruling of the Court of Cassation in the composition of the Supreme Court dated June 12, 2018 in case № 908/1120/17]. (n.d.). reyestr.court.gov.ua. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74671049> [in Ukrainian].

UDC: 351

Karel Nedbálek,

JUDr., Ing., PhD., MBA, general director, Slušovice, Slušovice 520, post code 763 15 Slušovice, Czech republic, +420604 293 355, slusovice@motelgolf.cz

ORCID: 0000-0002-1010-2460

Недбалек Карел,

кандидат наук, MBA, генеральный директор, Слюшовице, Слюшовице 520, поштовый индекс 763 15, Слюшовице, Чехия, +420604 293 355, slusovice@motelgolf.cz

ORCID: 0000-0002-1010-2460

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-86-95

THE FUTURE INCLUSION OF CRIMINAL LIABILITY OF THE ROBOTS AND THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE CZECH REPUBLIC

Abstract. The author of the article defines the problems that may arise in the very near future with robots and artificial intelligence. Neural network systems begin to work in ways, that neither their creators know exactly what's going on inside. Our society awaits the definition of a criminal offense that these robots can perpetrate, because of their high ability to learn internally without human induction.

In the central part, the author indicates possible criminal offenses as defined in the Criminal Code and their involvement by the robot, and it is related to the breakdown of the features of the offense. Following the possible adoption of this law by the Parliament in the spirit of the “no crime without law” principle, each crime must be stated in the law. The author then reacts to the recent publications on the legal existence of robots and AI in Czech Republic. In conclusion, the author defines what tasks are waiting for us, and tries to provoke the discussion. This year we celebrate a hundred years since the founding of the Czechoslovak state. A hundred years is perhaps four to five generations in human history. The first and last generation in most cases don't know each other. Today, the history of the last hundred years is repeated in the media, and we have the impression that incredible number of historical events and innovations occur during this time.

Some epochs in human society, especially the first, have existed for decades, perhaps even more, and some have not been in the global world for a hundred years. Today, it cannot be predicted when and if the capitalist system will be replaced by a system that will bring something positive to the mankind. But many people in the world have much better live conditions than in the beginning of this social stage. There were the negatives, the struggle for markets and territory, with its ferocity brought two world wars with weapons of mass destruction, which the world has not yet experienced.

The last capitalist system has brought about the suffering and death of perhaps 100 million people. It is therefore appropriate to recall Albert Einstein's quotation, who contributed to the construction of the atomic bomb but after the war he tried to disarm. He wrote: *"I know not with what weapons World War III will be fought, but World War IV will be fought with sticks and stones."*

Keywords: robots, AI, criminal liability of robots, de lege ferenda, future, features of criminal liability.

ПОДАЛЬШЕ ВКЛЮЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОБОТІВ ТА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Анотація. Розглядаються проблеми, що можуть виникнути в найближчому майбутньому з роботами та штучним інтелектом. Системи нейромереж починають працювати так, що навіть їх творці точно не знають, що відбувається всередині. Наше суспільство чекає визначення кримінального правопорушення, яке ці роботи можуть вчинити через їх високу здатність навчатися всередині без людської індукції.

Наведено можливі кримінальні правопорушення, визначені у Кримінальному кодексі, і участь роботів у них, і це пов'язано з влаштуванням ознак злочину. Після можливого прийняття цього закону Парламентом у дусі принципу "немає злочину без права", кожен злочин має визначатися законом. Досліджено останні публікації про легальне існування роботів та штучного інтелекту в Чеській Республіці. Цього року святкується сто років з моменту заснування Чехословацької держави. Сто років, мабуть, чотири-п'ять поколінь людської історії. Перше і останнє покоління в більшості випадків не знають одне одного. Сьогодні історія останніх сто років повторюється в засобах масової інформації, і здається, що за цей час відбувається неймовірна кількість історичних подій та інновацій.

Деякі епохи в людському суспільстві існували десятиліттями, а деякі не існували в глобальному світі протягом ста років. Сьогодні не можна передбачити, коли і як капіталістична система буде замінена системою, яка принесе щось позитивне для людства. Але багато людей у світі мають набагато кращі життєві умови, ніж на початку цього соціального етапу. Відбувалася боротьба за ринки та територію, виникли дві світові війни зі зброєю масового знищення, яку світ ще не відчував.

Остання капіталістична система спричинила страждання і загибель близько 100 млн людей. Тому слід згадати цитату Альберта Ейнштейна, який сприяв будівництву атомної бомби, але після війни він намагався її роззброїти. Він писав: "Я не знаю, з якою зброєю буде вестися Третя світова війна, але Четверта світова війна буде вестись з палицями та камінням".

Ключові слова: роботи, штучний інтелект, кримінальна відповідальність роботів, de lege ferenda, майбутнє, особливості кримінальної відповідальності.

Target setting. Humanity continues to develop today's possibilities, I don't want to paraphrase Moore's law of doubling basic elements in processors (computer brain) every two years, which has been going on for more than 50 years, but it is obvious how humanity is moving ahead in the field of new scientific and technical knowledge. Artificial intelligence will make people very active and so intense that there will be wide societal changes due to high labour productivity. This will require a new legal environment with new demands for justice system, and these changes will surely lead to New Age, NEW AGE POST, [1] as the authors are discussing in their new publication, trying to outline the implications for humanity. The authors of the publication try to define problems that may occur in the very near future. Until the end of the twentieth century, the world had dominated the idea of creating a global government. The rulers of the great empires wanted to be ever greater and to rule over the whole Earth. It was always a form of hard dictatorship. Different models of dictatorship have been tested to the present – the domination of bankers who rule the world indirectly, from behind, by influencing governments and all banks through multinational organizations.

Analysis of basic research and publication. The publication addresses the issue of high labour productivity due to automation and robotization using artificial intelligence robots and the problem of value creation and price creation. The publication also warns that tax burdens will be gradually reduced, and it will be necessary to create a new legal system that will not interfere only

with people. Changing the social system is closely related to Smidak's principles, [4] such as "power and responsibility", "actions and reactions", "metus" (positive fear) and "ignotum" (the unknown). In the middle, the authors suggest basic unconditional income.

The object of this article. Consideration of the issues of further inclusion of criminal responsibility of robots and artificial intelligence in the Czech Republic.

The statement of basic materials. A social security system is proposed in the form of a regular cash benefit paid in the same amount to all people and without any conditions. Societal developments influenced by robotics are already being addressed by leading economists. Artificial Intelligence will turn the entire global economy by 2030. It is generally assumed that Artificial Intelligence (AI) will significantly change our lives in the coming decades. And that is the main question of today's time. When the artificial intelligence is doing away with people, it will be able to generate more profits, what will people do? In the end, the authors define what tasks are waiting for us, and they try to provoke the discussion. From the book, this article highlights the roles and emerging new phenomenon of criminal responsibility of robots and thus the setting up of a new legal environment.

New legal environment

To set up a new regulatory environment, it is necessary to define new time parameters and to define tasks for a temporary period as well as to provide a legal environment to define the criminal responsibility of artificial intelligence robots and to protect

people from the misuse of information that sophisticated intelligent systems can acquire. The first step in the current development can be seen in the European Union's step, which issued a regulation that protects fundamental human rights, namely: Regulation 2016/679 of the European Parliament and of the Council of the European Union (GDPR)[8], on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, creates a new modernized legal framework for the protection of personal data, which aims to ensure respect for fundamental rights and freedoms, in particular the protection of personal data in new and increasingly used information and communication technologies. At the same time, it should support the strengthening and convergence of the economies of the Member States of the European Union within its internal market. From today's point of view, criminal responsibility for robots is much more diverse than stated by Isaac Asimov [2], the author of the Three Laws of Robotics, in his novel, *I, Robot*. Violation of ethical aspects in relation to human vs. the robot will appear as follows:

1. A robot may not injure a human being or, through inaction, allow a human being to come to harm.

2. A robot must obey the orders given it by human beings except where such orders would conflict with the First Law.

3. A robot must protect its own existence as long as such protection does not conflict with the First or Second Laws.

Isaac Asimov showed a certain blocking mechanism to prevent the ro-

bot from committing a crime and then defeated the robot for his failure. By definition, we can talk about the criminal responsibility of a robot who has a certain form of artificial intelligence, that is, the possibility of independent decision-making or evaluation of situations. The subject of criminal responsibility cannot be a robot that works only on the principle of response based on the programmed system. Since Romanticism, other crimes have been passed into criminal law.

In his extensive book called "Superintelligence, when machines are smarter than humans", Nick Bostrom discusses the emergence of a super-intelligent guardian with cognitive superpower, that is gaining general knowledge and information in the processes of understanding social structures and interactions. In the beginning, he will control and control to avoid exesus on mankind. At some stage of development, AI will try and want to dominate the world. In the moment of knowing that mankind is imperfect and de-fact the brink of further progress and knowledge, it will in some way eliminate this genus, until destruction of mankind and systems that could put intelligent resistance [3, 146].

In general, we can describe them as non-pecuniary damage, emotional harm, property damage, injury to health, and last but not least death of robots. We must not forget about terrorism with the help of artificial intelligence robots. I can imagine defining some crimes that can be caused by robots with higher intelligence, who can internally program themselves and develop to a certain perfection without human intervention. There will be many more cases in practice, just a few.

non-material damage

- stalking (malicious intent);
- pressure (methods of controlling the mind by means of implants);
- psychological and virtual rape;
- defamation (creating fake rumors and stories);
- honour insults (sending emails, etc.).

property damage

- theft of industrial property: infringement of copyright;
- property loss: transfer of money from an account;
- other property loss: fire caused by robots, destruction of valuable equipment.

health, life

- health hazards (i.e. by electric current);
- attempted murder (if their plans fail);
- murder (deadly car accident during robot control).

terrorism with the help of robots

Code № 40/2009 Coll., the Criminal Code [9], also works on certain principles, some of which are directly related to the issue.

- *The principle of justice* — Without justice, there is no trust in the law, and the law can never work well without trust. No power will ever have the means to enforce the law by force, repression.

- *The principle of legal certainty* — this is the principle that causes the law to move towards stability. Those who rely on the law, who, in good faith, entrust their affairs with the protection of the law, should not be surprised by an unexpected turn, an unexpected retroactive law.

- *The principle of humanism* — everything in law must be attached to the human being and not to ideology, to religion, to the system, etc.

- *Principle nullum (no crime without a law)* — crime can be just actions that have precisely defined and criminally defined the law.

- *E. F. Smidak's principle on society* — Responsibility and power have both positive and negative effects on the environment and relationships in society and humanity itself. I would like to draw attention to this principle, although in the spirit of this principle there is no criminal law, but it creates a modern legal thinking that **“no one should have more power than responsibilities”** [4].

A criminal offense under the Criminal Code is an offense punishable by the Penal Code and which has the features stated in such a law. The features listed in the Criminal Code, or other law, are features of the crime (object, objective, subject, subjective). Some characters are edited according to a political mandate by the electoral program of the parties and by Parliament's approval. An example could be the approval of the criminal responsibility of children from the age of 13, the abolition of the sending of documents and documents of legal entities in the Commercial Register and, last but not least, the definition of robot crimes.

- 1) *The object of the offense* a legitimate interest protected against the offense (property, health, human dignity, human rights).

- 2) *The subject of the offense* the person who breached or threatened to protect the protected interest on the condition that he has been granted an

opportunity to commit an infringement has a criminal responsibility. Eligibility:

- a natural person is given to a mentally sound and criminally responsible person, a partial occurrence has occurred since the age of 15, people with a mental disorder have tort/delicacy restricted or have no at all.

- legal person originates at the same time as its legal personality.

- *The State* arises, about liability for damage caused in the exercise of public authority, by a decision or by an incorrect official procedure. The state is then liable for damage.

- a newly formulated entity, with an artificial intelligence that has a person's defined ability to recognize criminal responsibility but also, if internally, overrides that property, it will change.

3) *The objective side of the offense includes:*

- cause, i. e. *infringements*,
- The harmful result of this cause, that is *damaged*,
- *the causal nexus* — the link between the two preceding elements.

4) *Subjective side of the offense:* The *Subjective assumption* of liability must be fulfilled only where the fault is required for the occurrence of liability, it is the intrinsic mental state of the pest to his/her own unlawful conduct and the results of such behaviour.

We distinguish forms of fault, consisting of intention and negligence.

Intention

a) Straight intention (the robot knew he could cause a detrimental effect and wanted to cause it); b) indirect intention (the robot did not know it could cause a harmful result).

Negligence

Conscious negligence (the robot knew he could cause the harmful effect he would causedid not want to) unconscious negligence (the robot did not know it could cause a harmful result and did not want to cause it).

Offenses can only be illegal, unlawful. For criminal liability, criminal law requires the fulfillment of all the features of the offense. We are talking about the completion of the crime. The Criminal Code, however, allows a criminal sanction even if one of these characters is missing — the result. This involves preparation for a crime and attempted crime. The preparation is a criminal offense according to the penalty rate set for the particularly serious crime to which it was directed unless the Penal Code provides otherwise. Criminal responsibility also implies involvement in the offense in the form of organizing, guidance, and assistance where we can point out that highly sophisticated intelligent systems can provide this counselling and thus participate in a crime. However, a criminal offense is not an offense which fulfils the formalities of an offense under the Criminal Code, but the criminal liability of the offender and the criminal consequences associated with it can be applied only in cases of socially harmful conduct in which the exercise of liability under other legislation is not enough. Some of these cases are listed directly by the Penal Code:

- *the defence of necessity*, i.e., an act otherwise criminal, by which the robot turns away an imminent or persistent attack on the interest protected by the Criminal Code, is not a criminal offense; the defence of necessity is not possible

if the defence was clearly manifestly disproportionate to the type of attack. Here, in many cases, robots will want to help a person, and defence is often needed to avoid criminal liability;

- *exigency*, i.e. an act otherwise criminal, by which a robot turns away the danger of a directly threatened interest protected by the Criminal Code, is not a criminal offense; there is no extreme urgency (exigency) if this danger could otherwise have been avoided in the circumstances, or the consequence is probably equally serious or even more serious than the one that threatened or the one who was in danger threatened to endure.

According to the Constitutional Court's decision, № IV. ÚS 463/97 of April 1998 [11] and still valid case law in the Czech Republic Act № 140/1961 Coll., Criminal Code [10] (the case is still valid, but now is this particular law replaced by new legislation), which states that “the punishment must not be a means of solving other social problems or a tool of social transformation” with the mind and purpose of punishment in the most general sense of protecting society from crime.

The punishment imposed by the perpetrator, in our case of a robot with AI, combines both the moment of criminal repression and prevention in relation to him, as well as the moment of upbringing on other similar systems, it is so-called general prevention. Another objective to determine criminal liability is therefore to impose a penalty. What punishment is the corresponding artificial intelligence? Removing the source and destroying the robot? Does someone own a robot, what kind of fine or compensation to pay the owner? These

are the issues that society must look for when answering all aspects when it is included in the revised Criminal Code. Linda Kolarik in her article *Responsibility (for) the robot or the right of artificial intelligence* [6], states that a survey conducted at the instigation of the European Commission found that in 2015 the robot used one or seven Europeans at work or at home. Their significance and use are likely to increase further. There is no doubt that once the robot has almost every household or employer, the company will undergo a dramatic change.

In March 2012, the RoboLaw project [14] was launched. Two years later authors of this project published the Rules of Robotic Regulation. In 2015, the Committee on Legal Affairs (JURI) set up a working group to develop relevant private-law rules. This group has in fact drawn up a draft EP resolution containing a series of recommendations addressed to the Commission. Following this proposal, JURI had scientists develop a study on European robotics rules. It has made several critical remarks and, based on this, the EP has finally adopted a recasting resolution containing recommendations on the robotic civil law [12]. It calls on the Commission to develop a legislative instrument regulating the development and use of artificial intelligence and robotics over the next 10–15 years. Czech law, on the other hand, on intelligent robots and artificial intelligence — at least for the time being — is basically silent. Also, Stanislav Mikeš writes in the article “The law in the Age of Intelligent Machines” [7]. These machines, robots or algorithms falling under the notion of artificial intelligence are still

acting primarily based on human instruction and under human control. Simply put, people can still turn off artificial intelligence. But, in my view, it is a question of time when artificial intelligence becomes intelligence in a true sense of meaning. And it will start not only much more than today to replace human judgment, but also think independently and act for itself. In my opinion, it is not a question of whether this will happen, but rather when it will happen (unless it does so to some extent). It will have to be the right to respond to this advent of artificial intelligence and its later perfection or even “awakening” in the above-mentioned sense. On Artificial Intelligence, the Czech legal order, including the Civil Code, is still silent. Artificial intelligence is already significantly affecting our lives, and in the future, in my opinion, there will probably be even more. More and more frequently there is news in the media about autonomously controlled vehicles and countless smart devices connected to the internet (the so-called Internet of Things) to prove this. As these facilities will act increasingly autonomously, it will also be difficult to address classic civil issues related to concepts of liability, including related issues of attribution or fault. I, therefore, believe that artificial intelligence should be introduced into the legal order as the fourth category of persons besides physical and legal persons and the state. For example, Artificial Intelligence should be dealt with at least as a separate category, as is the case with animals. To the similar conclusions, I think, the European Commission will gradually come to terms. She published the outputs in May 2017 [15] of its

consultations on the possible update of the age-old directive on liability for defective products [13]. According to respondents, autonomous machinery and artificial intelligence are causing problems with the legal responsibility that should be addressed. Artificial intelligence could be defined in the legal order, for example, as a department distinct from a person, gifted with the ability to decide and act independently, or as an artificial body gifted with legal personality from its origin to its extinction, similarly to the legal person. It is therefore clear that many experts are already aware of the cruelty of this topic and are trying to draw attention to the emerging problem, so it comes with the first draft solutions. Responsibility may vary. It is true that legal, political, social, corporate, moral and criminal liability may be imposed because of a breach of legal duty. Criminal liability can only arise from a breach of legal duty, none other. The actual purpose of the responsibility is to negotiate redress and to eliminate the consequences that have resulted from the illegal conduct and to establish the state in accordance with the law. Our company defines a criminal offense that can commit robots with a high ability to learn internally without the induction of human or artificial intelligence machines. Once the law has been passed by the Parliament in the spirit of the *nullum crimen sine lege* principle, every crime must be lawful. Then we will get an instrument for this kind of crime. Another aspect for determining criminal responsibility is, therefore, the determination of the penalty. What punishment is appropriate for artificial intelligence? Prison or monetary sanction? Removing the

source code or destroying the robot? Does someone own a robot, so is the owner's fine to pay, even if he does not control the robot's behaviour? Analogously, it could be deduced that it is the same as for damage caused by the animal, so the criminal responsibility is borne by the owner because he did not secure the animal. But robots with AI have a worldwide reach, they spread all the way along the networks, sometimes outside, and the grid does not stop. I know that it's just a matter of reflection, but I think the company needs to be prepared for it and the problem needs to be resolved before it happens [5].

Summary. Who should be judged for the death of a man killed by an Uber's self-driving car? This is a very complicated question that I do not want to answer directly. So far, it is not sure what the cause of the accident was, how the victim was behaving on a roadside road. It is not clear whether she was crossing the road or doing something unexpected. (...) The person in the car is not a driver. It is an operator whose task it is to stop if the situation develops so that the system is unable to respond. This is, I am afraid, a very complex legal issue that American lawyers will have to deal with for a few more years. (...) As much as California or Arizona permits, this is not clearly permitted in Europe. In some countries, such as Germany, certain sections are reserved where these vehicles can be tested. There is a precise definition of who and how it responds. The car must ensure there is no such accident. [16] As can be seen, the first experience shows how important it is to establish criminal liability of robots. Yet even a completely unresolved question

will not stop or slow down this development. However, it appears that there is a need to work intensively on a new legal environment that would include the criminal responsibility of artificial intelligence.

The author of the article hopes, that this article will lead to the future discussion of this topic.

REFERENCES

1. *Nedbálek K., Záhořáková A.* NEW AGE POST as a social study, released by publishing house Miroslav Tomšů — Monument, Slušovice: 2018.
2. *Asimov I. J.* Robot. Praha: Ivo Železný. 1993. 212 s.
3. *Bostrom N.* SUPERINTELLIGENCE, až budou stroje inteligentnější než lidé, Translated from English original: SUPERINTELLIGENCE, Paths, Dangers, Strategies. Praha: Prostor. 2017. 512 S.
4. *Smidak E. F.* J'Accuse: Environment and Smidak Principles: Power and Responsibility Action and Reaction. Brno: Centa; Luzern: Nadace Avenir, 1997, 139 s.
5. *Podhorec I., Nedbálek K., Ondrová J.* LEXe, Law in 21st century. In: Proceedings of the International Scientific Conference LEXe. Banská Bystrica, p. 124–133, Nakladatelství Monument, Slušovice, 2018. 180 s.
6. *Kolaříková L.* Responsibility of or for the robot or the right of artificial intelligence. Bulletin of advocacy, 3/2018, p. 11–19th, 2018.
7. *Mikeš S.* The law in the age of intelligent machines. Bulletin of advocacy 4/2018, p. 17–22.
8. *Regulation (EC) № 2016/679* of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing

- Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation).
9. *The Czech Act* № 40/2009 Coll., the Criminal Code.
  10. *The former Czech code Act* № 140/1961 Coll., Criminal Code.
  11. *Constitutional Court's finding* № IV. ÚS 463/97 of 23 April 1998.
  12. *European Parliament Resolution* of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules for Robotics [2015/2103 (INL)].
  13. *Council Directive* 85/374/EEC of 25 July 1985 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products. Online: www.eur-lex.europa.eu
  14. *RoboLaw* — Regulating Emerging Robotic Technologies in Europe: Robotics facing Law and Ethics, SEPTEMBER 2014, Available on the Internet: <http://www.robolaw.eu/>
  15. *This is* document no. j. GROW / B1HI / sv (2017) 3054035 of 30 May 2017, on-line. [feeling. 2017-05-09]. Available on the Internet: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=SWD:2018:157:FIN>
  16. *Kropáčková R.* Označit viníka nehody samořiditelného auta nebude lehké / Marking the culprit of a self-driving car accident will not be easy, Rozhlas plus, [online]. [cit. 2018-06-14]. Available on the Internet: <<https://plus.rozhlas.cz/oznacit-vinika-nehody-samoriditelného-auta-nebude-lehke-mysli-si-odbornik-7162865>>

Нікітченко Валерій Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент, управляючий партнер ТОВ “Нікітченко і Партнери” адвокат, член Союзу адвокатів України, член асоціації юристів України, член союзу юристів України, президент адвокатського об’єднання “Свобода”, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (073) 321 21 19, e-mail: valerijnikitcenko8@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4249-4523

Nikitchenko Valeriy Vasilyevich,

PhD in Law, managing Partner of LLC “Nikitchenko and Partners”, member of the Union Advocates of Ukraine, a member of the Union of Lawyers Ukraine, President lawyer association “Freedom”, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: (073) 321 21 19, e-mail: valerijnikitcenko8@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4249-4523

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-96-101

АДВОКАТУРА УКРАЇНИ ЯК ПРАВОЗАХИСНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Анотація. Обґрунтовано необхідність виокремлення адвокатури як правозахисної організації: визначено її предмет, структуру та систему. Досліджено поняття та структуру основ адвокатури у системі захисту прав та свобод людини і громадянина. Визначено місце адвокатури серед інших правозахисних організацій.

Визначено, що основною функцією адвокатури є надання правової допомоги, а додатковими — участь у формуванні визначених законодавством органів та участь у здійсненні ними повноважень.

Виходячи з сучасного змісту правозахисної ідеї, інститут адвокатури характеризується як елемент правової системи України, а правозахисна діяльність адвокатів — як частина юридичної практики в цій правовій системі, як діяльність правотворча, правозастосовча та правоохоронна; як особливий правозахисний інститут громадянського суспільства, який представляє інтереси цього суспільства перед державою, взаємодіє з державою і водночас протистоїть державі в особі її органів з питань захисту прав та свобод людини і громадянина, зокрема в судових органах; як професійна організація адвокатів зі спеціальним статусом, яка діє на засадах самоврядування і через яку реалізуються права юриста на зайняття адвокатською діяльністю.

Важливо підкреслити, що сучасна складова характеристики вітчизняного інституту адвокатури безпосередньо пов’язана зі зміною вектора не тільки у сфері вдосконалення судової системи, але й як самостійного інституту громадянського суспільства, що формується в Україні. Пріоритетними напрямками удосконалення адвокатури є організаційна незалежність, професійна

компетентність, самоврядність, невід'ємність адвокатури від правосуддя і від ефективного захисту прав і свобод людини.

Ключові слова: адвокатура, адвокатська діяльність, захист, правозахисний, правоохоронний, права людини, завдання, правозахисний інститут.

ADVOCATY OF UKRAINE AS A HUMAN RIGHTS ORGANIZATION

Abstract. It justifies a necessity of allocation of the legal profession as a human rights organization, defines its subject matter, structure and system. The concept and structure of the basics of advocacy in the system of protection of human rights and freedoms and citizen. The place of advocacy among other human rights organizations has been determined. It is determined that the main function of the bar is to provide legal assistance, and additional — participation in the formation of certain legislative bodies and participation in the exercise of their powers.

Based on the modern content of the human rights idea, the Institute of advocacy is characterized as an element of the legal system of Ukraine, and the human rights activities of lawyers as part of the legal practice in this legal system, as well as the activities of law-making, law enforcement and law enforcement; as a special human rights institution of civil society, which represents the interests of this society before the state, interacts with the state and at the same time opposes the state in the face of its bodies for the protection of human and civil rights and freedoms, in particular, in the judiciary; as a professional organization of lawyers with a special status, which operates on the principles of self-government and through which the rights of a lawyer to practice law are realized.

It is important to emphasize that the modern component of the characteristics of the domestic Institute of advocacy is directly related to the redirection of the vector of its improvement not only in the field of improving the judicial system, but also as an independent institution of civil society, emerging in Ukraine. The priority directions of improving the bar are organizational originality, professional competence, self-government, the inviolability of the lawyer from justice and the effective protection of human rights and freedoms.

Keywords: advocacy, defense, human rights, law enforcement, human rights, tasks, human rights institution.

Постановка проблеми. Питання правового статусу інституту адвокатури та його взаємовідносини з органами державної влади та громадянського суспільства тою чи іншою мірою розглядалися у працях зарубіжних та вітчизняних науковців.

Для постійного захисту прав людини і громадянина, їх відновлення

у разі порушення державою створено спеціальні правозахисні органи та організації серед яких важливе місце посідає адвокатура України.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Проблематика захисту прав людини та громадянина правозахисними організаціями є актуальною, а окремі її аспекти були

предметом дослідження багатьох сучасних науковців, зокрема О. М. Бикова, Ю. М. Бисаги, Д. М. Белова, А. Ю. Олійника, В. Ф. Погорілка, Н. Г. Шукліної та ін.

Метою статті є визначення юридичної природи інституту адвокатури як правозахисної організації та її місце в системі захисту основоположних прав та свобод людини і громадянина. На сьогодні адвокатська діяльність відповідно до появи нових галузей права розширює межі свого функціонування.

Правова допомога надає можливість вирішувати спірні питання у сфері банківського та фінансового права, корпоративного та комерційного права, нерухомості й будівництва, податкового права тощо.

На відміну від інших правозахисних інститутів громадянського суспільства, адвокатура на правових засадах обов'язково залучається до здійснення функцій держави і державних органів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інертно адвокатуру зараховують до правоохоронних органів, та й погляд такий підживлюється збереженням у суспільній свідомості її образу як складової механізму інституцій, головним завданням якої є боротьба зі злочинністю. Як зазначає А. Ф. Крижанівський, це дуже шкодить іміджу, спотворює образ адвокатури, наділяє її у сприйнятті пересічних громадян провладними (а, відтак, силовими) ознаками [2, с. 36].

Тому, на теоретико-правовому, галузевому та прикладному рівнях необхідно з сучасних правознавчих позицій вирішити питання щодо міс-

ця адвокатури у соціально-владних механізмах.

По-перше, є підстави для вилучення адвокатури з механізму держави як інституції, що не має всіх ознак, притаманних державним органам.

По-друге, в рамках сучасної парадигми влади як категорії, природу якої визначає її первинний зв'язок з суспільством, уможливорюється окреслити “нішу” адвокатури в системі інституцій громадянського суспільства.

По-третє, адвокатура має визначатися як правозахисна (а не правоохоронна) інституція.

Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні виходить з розуміння громадянського суспільства та його інституцій як такого стану суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини та громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності й самоорганізації.

Адвокатура є комплексним виявом як державного, так і суспільного інтересу, оскільки саме через адвокатуру і завдяки їй правова держава реалізує можливість забезпечення своїм громадянам їхніх прав і свобод.

Діяльність адвокатів, з одного боку, має конституційно обумовлений державно значущий характер, а з другого, — адвокати повинні бути максимально незалежні від держави, щоб ефективно захищати громадян і юридичних осіб від адміністративного свавілля [2, с. 38].

Адвокатура — унікальне юридичне явище, єдина організація, яка виконує державну (публічно-правову)

функцію і при цьому не є державним органом, а, навпаки, є незалежним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання своєї організації і діяльності (ст. 2 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”) [1].

Адвокатура має бути одним з найпотужніших інститутів саморегулювання громадянського суспільства. Даючи свободу адвокатурі, заохочуючи її активність, держава “звільняє руки”, оскільки значна частина суспільних проблем перекладатиметься на цей незалежний інститут. Як адвокат надає допомогу людині у випадках крайньої необхідності, так і держава повинна застосовувати на дану їй силу лише у випадках крайньої необхідності, коли всьому суспільству загрожує серйозна небезпека. Незалежність адвокатури від держави має бути ключовим принципом цього правозахисного інституту та необхідною умовою довіри людини в захисті її прав [5, с. 48].

Саме з цих позицій адвокатура як правовий інститут не є власністю держави та окремих її органів влади. Адвокатура, не будучи носієм влади, впливає на правові процеси силою думки, силою знання про належну соціально значущу поведінку індивідів, колективів, організацій і, власне, держави. Водночас, при наданні адвокатами кваліфікованої юридичної допомоги, разом з приватним інтересом захищається й публічний інтерес усього суспільства, який насамперед, виражається у встановленні режиму законності, своєчасному припиненні

порушень прав людини, їх відновленні і попередженні таких порушень у майбутньому. Таким чином юридична допомога з боку адвокатури усвідомлюється як одна з важливих гарантій прав особи.

Місце адвокатури в суспільстві визначається через взаємодію адвокатури та держави. Насамперед воно обумовлено тим, що, з одного боку, адвокат може виступати і захисником посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, представляти їх інтереси в судочинстві, а з другого — адвокатура може виступати і захисником інтересів громадянського суспільства.

Рівень правової культури адвокатів навіть у середовищі юристів професіоналів традиційно вирізнявся добротним поєднанням теоретичної підготовки та практичних умінь та навичок, раціоналізмом і креативністю, здатністю щодо пристосування до змін у правовій сфері, сприйняттям новітніх тенденцій правового розвитку. Адвокати мають великі можливості протистояти тенденційно налаштованим чи недостатньо фаховим слідчим чи суддям (до речі, цікавим є той факт, що досить часто слідчі згодом переходять до лав адвокатів). Разом з тим, прошарок адвокатів є тим “соціальним містком”, який поєднує громадянське суспільство і державу. У багатьох країнах усталеної демократії корпус державних службовців юридичного фаху формується переважно завдяки адвокатам [5, с. 49].

Необхідність діяльності адвокатури визнається державою, що підтверджується конституційним регулюванням її діяльності: прямим (ст. 59); та пов’язаним із діяльністю судової

системи та правоохоронних органів (ст. 3, ст. 29 ч. 4, 55, 129 п. 6 та ін.). Конституційне визначення адвокатури і її функцій надано у ст. 59 Конституції України: “Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура”.

І хоча у Конституції України правовий статус адвокатури, на жаль, не визначено, але з окреслених у ній завдань адвокатури можна дійти висновку, що адвокатура є одним з інститутів правової системи держави, який виконує завдання, без здійснення яких функціонування цієї системи неможливе. Незважаючи на те, що адвокатура не належить до системи органів державної влади та місцевого самоврядування, завдання, покладені на неї, мають державне значення і відображають публічний інтерес суспільства.

Водночас, при наданні адвокатами кваліфікованої юридичної допомоги, разом з приватним інтересом захищається й публічний інтерес, який передусім, виражається у встановленні режиму законності, своєчасному припиненні порушень прав людини, їх відновленні і попередженні таких порушень у майбутньому. Отже, юридична допомога з боку адвокатури усвідомлюється як одна з важливих гарантій прав особи, реалізація якої забезпечується механізмом співпраці держави і громадянського суспільства.

Головною соціальною місією, фундаментальним призначенням адвокатури є захист прав людини. Даний постулат має бути основоположним у вирішенні проблеми досконалого

функціонування цього надзвичайно важливого правозабезпечувального інституту.

На відміну від інших правозахисних інститутів громадянського суспільства (громадські організації та об'єднання, приватні агентства, бюро тощо), адвокатура на правових засадах обов'язково залучається до здійснення функцій держави і державних органів (попереднього слідства, правосуддя та ін.). Враховувати специфіку цієї сфери є принципово знаковою та, безумовно, необхідною умовою, бо без участі адвоката юридичні процедури слідства і правосуддя деформуються, перетворюючись на свою протилежність.

Адвокат володіє правовими засобами для стримування посадової особи чи владної інституції у рамках вимог правого закону, здатний змусити її дотримуватись прав затриманого, обвинуваченого, підсудного.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз функціонування інституту адвокатури у правозахисному механізмі сучасної України наголошує на величезному його значенні у процесі формування та функціонування громадянського суспільства, оскільки адвокатура є своєрідним “буфером”, який врівноважує інтереси громадянського суспільства з потребами і можливостями держави.

Необхідною умовою формування правової держави і громадянського суспільства є вдосконалення захисту прав і свобод громадян і організацій. За своєю природою адвокатура є одним з інститутів демократичного суспільства, оскільки виконує найважливішу громадянську функцію —

захист прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб.

Адвокатура як незалежна громадська організація певною мірою покликана виконувати роль гаранта в дотриманні суб'єктивних прав громадян і організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” // Відомості Верховної Ради України. — 2013. — № 27. — Ст. 282.
2. Крижанівський А. Ф. Правозахисна діяльність адвоката як фактор правопорядку / А. Ф. Крижанівський // Адвокат. — 2007. — № 11–12. — С. 36–38.
3. Шишкин В. И. Конституционное право на обжалование в суд действий должностных лиц / В. И. Шишкин. — К. : Политиздат Украины, 1990. — 128 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун [пер. з рос.]. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.
5. Прилуцький С. В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства / С. В. Прилуцький // Бюлетень

Міністерства юстиції України. — 2010. — № 12. — С. 47–55.

REFERENCES

1. *Zakon* Ukrainy “Pro advokaturu ta advokatsku diialnist” [The Law of Ukraine “On Legal Profession and Legal Practice”]. (2013). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy — Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 27 [in Ukrainian].
2. *Kryzhanivskiy A. F.* (2007). Pravo-zakhysna diialnist advokata yak faktor pravoporiadku [Law-protecting activity of a lawyer as a factor of law and order]. *Advokat — Lawyer*, 11–12, 36–38 [in Ukrainian].
3. *Shishkin V. I.* (1990). Konstitutsionnoe pravo na obzhalovanie v sud deystviy dolzhnostnykh lits [The constitutional right to appeal to the court on actions of officials]. Kyiv: Politizdat Ukrainy [in Russian].
4. *Skakun O. F.* (2001). Teoriia derzhavy i prava [Theory of State and Law]. Kharkiv: Konsum [in Ukrainian].
5. *Prylutskyi S. V.* (2010). Advokatura yak instytut hromadianskoho suspilstva [Advocacy as an Institute of Civil Society]. *Biuleten Ministerstva yustytzii Ukrainy — Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 12, 47–55 [in Ukrainian].

УДК: 351

Романенко Євген Олександрович,

доктор наук з державного управління, професор, заслужений юрист України, президент Всеукраїнської асамблеї докторів наук з державного управління, проректор Міжрегіональної Академії управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел.: (044) 264 52 54, e-mail: poboss1978@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2285-0543

Romanenko Yevhen Oleksandrovych,

Doctor of Science in Public Administration, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, President of the Ukrainian Assembly of Doctors of Science in public administration, Vice-Rector of the Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, tel.: (044) 264 52 54, e-mail: poboss1978@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2285-0543

Чаплай Ірина Віталіївна,

кандидат наук з державного управління, доцент, виконавчий директор Президії Всеукраїнської асамблеї докторів наук з державного управління, завідувач кафедри професійної освіти та управління навчальним закладом, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, 063 951 78 55, e-mail: irina_pravo@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4927-0610

Chaplay Iryna Vitaliivna,

PhD in Public Administration, Associate Professor, Executive Director of the Presidium of the civic scientific organization, "Ukrainian Assembly of doctors of science in public administration", Head of the Department of Vocational Education and School Management, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, Str. Frometivska, 2, 063 951 78 55, e-mail: irina_pravo@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4927-0610

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-102-109

СУЧАСНИЙ СТАН ТА СИСТЕМНИЙ РОЗВИТОК ФОРМ ТА МЕТОДІВ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ДЕРЖАВОЮ І ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ В ЄС

Анотація. Обґрунтовано, що питання представництва зазвичай є серйозною проблемою для третього сектора в силу його різноманітності і динамічності, а також щодо слабкого рівня інституціоналізації. Державі необхідна чіткість у таких питаннях: хто кого і як представляє; який мандат має інша сторона переговорів. Сторони мають дійти згоди у тому, що жоден орган чи група організацій не можуть представляти увесь спектр інтересів неурядового сектора в його відносинах з державою. Однак, за наявності визнаних представницьких органів третього сектору вони мають у своїй функції дотримуватися

певних правил. На запит держави щодо їхньої думки вони мають відреагувати у визначений термін. Також вони мають показати, як консультуються зі своїми членами, як забезпечують підзвітність і точне відображення поглядів зацікавлених сторін. Уряд цікавить думка представницького органу, яка відображає не тільки переваги діяльності його членів, а й інтереси до діяльності тих, хто не входить до числа його членів. Така думка має бути нейтральною та об'єктивною.

Визначено, що нерідко під час вирішення питань представництва забувають про низові організації і неформальні групові спільноти. Важливо підкреслити їх роль у процесі консультацій, а також обов'язок зонтичних організацій консультуватися з такими групами при формуванні спільної думки.

З боку держави питання про представництво вирішити набагато легше. Проте, як нерідко трапляється в країнах, де публічні інститути та адміністративна культура слабкі або знаходяться на стадії формування, вирішення питання про представництво не є задовільним, навіть незважаючи на те, що це питання є вкрай важливим для партнерів і необхідне для досягнення хороших результатів. Тут присутні дві основні проблеми. По-перше, не існує чітких, доступних і добре розвинених каналів взаємодії неурядових організацій з державою. Тому уряд слід зобов'язати в межах договору не тільки вказати свої пріоритети і цілі співпраці, а й створити чіткі та доступні канали взаємодії. По-друге, якщо методи взаємодії недостатньо розвинені, то реально представити інтереси спільнот неможливо.

Ключові слова: органи державної влади, третій сектор, представленість інтересів спільнот, формування суспільної думки, публічні інститути.

THE CURRENT STATE AND SYSTEMIC DEVELOPMENT OF FORMS AND METHODS OF INTERACTION BETWEEN THE STATE AND CIVIL SOCIETY IN EUROPEAN UNION

Abstract. It is substantiated that the issue of representation is usually a serious problem for the third sector due to its diversity and dynamism, as well as the weak level of institutionalization. At the same time, the state needs clarity on the question of who and who they represent and which mandate they have on the other side of the negotiations. The parties should agree that no body or group of organizations can represent the full spectrum of interests of the non-governmental sector in its relations with the state. However, in the presence of recognized representative bodies of the third sector, they must, in their role of representatives, adhere to certain rules. At the request of the state regarding their opinion, they must react in a certain time. They should also show how they consult with their members how to ensure accountability and accurate representation of the views of stakeholders. Sometimes the government is interested in such an opinion of the representative body, which reflects not only the benefits of its members, but also the special interests of those who are not among its members. In such cases, at least neutrality and objectivity should be ensured.

It is determined that often when dealing with issues of representation forget about grassroots organizations and informal group communities. It is very important to emphasize their role in the consultation process as well as the responsibility of umbrella organizations to consult such groups when forming a common opinion.

From the state, the issue of representation is much easier to solve. However, as is often the case in countries where public institutions and administrative culture are weak or at the formative stage, the issue of representation is not satisfactory, even though this issue is extremely important for partners and is necessary to achieve good results. There are two main problems here. First, there are no clear, accessible and well-developed channels of interaction between non-governmental organizations and the state. Therefore, the government should be obliged under the agreement not only to specify its priorities and goals of cooperation, but also to create clear and accessible channels of interaction. Secondly, if the methods of interaction are not developed enough, to ensure the real representation of the interests of communities will be impossible.

Keywords: state authorities, third sector, representation of community interests, formation of public opinion, public institutions.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть зростає роль участі громадянського суспільства у справах державного управління та реалізації державної політики. Як підтвердження такого визнання багатьма європейськими державами були прийняті документи, які стали початком розвитку ідеї про взаємну користь взаємодії між державою та громадянським суспільством. Оскільки для некомерційних організацій світу відкрилися нові перспективи, в чотирьох частинах Великобританії були підписані генеральні угоди-договори — між некомерційним сектором та урядом. Ці події ознаменували нову фазу в розвитку демократичного суспільства і стали підсумком роботи багатьох активістів громадських організацій, політиків і дослідників третього сектора [1]. У цих договорах було позначено

загальне розуміння ролі і важливості третього сектора для сучасного демократичного суспільства і закладена основа для партнерських мереж. Такі угоди приймалися не тільки у Великобританії. Аналогічна потреба в системному розумінні і формуванні взаємовідносин між урядом і організаціями третього сектору була усвідомлена в багатьох країнах світу, а також у великих міжнародних організаціях, таких як ООН і Євросоюз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікавими розвідками у сфері взаємодії органів влади і громадянського суспільства є праці С. Барматової Ю. Кальниша, А. Міхненка та М. Месюка, Л. Новосколькової, О. Пухкала, Є. Романенка, М. Розумного, О. Рокицької, С. Соляра, М. Требіна, С. Третьак, К. Трими, Є. Черватюк та ін.

Мета статті — проаналізувати механізми взаємодії держави та громадянського суспільства і надати рекомендації щодо удосконалення існуючих взаємовідносин урядового та громадянського секторів.

Виклад основного матеріалу. У багатьох країнах взаємодія держави і третього сектору зараз стрімко розвивається і переходить в новий вимір. Для підтримки такого ж розвитку в Україні необхідно створити основу для такої співпраці. Зазвичай кращий спосіб виразити назрілі в суспільстві зміни — це підготувати і прийняти договір як національний документ, який буде створювати базу для адекватних взаємин між двома секторами. Термін “договір” в даному випадку може використовуватися в широкому значенні. Річ у тім, що в різних європейських країнах спільні домовленості про принципи і механізми співпраці між держструктурами і співтовариством неурядових організацій оформлені по-різному. Навіть у Великій Британії, де всі подібні договори були укладені між органами виконавчої влади та третім сектором, термінологія, яка пояснює характер договору, різна, як наприклад, у Англії “... меморандумом про взаємодію між державою і громадським сектором”. В Уельсі договір називається “... угодою між державою і громадським сектором”, в Північній Ірландії договір — це “... спільно підготовлений узгоджений документ, що проголошує загальні принципи і цінності, що лежать в основі майбутнього розвитку взаємодії між державою і громадським сектором ...”. А в Шотландії — це “угода між державою і громадським сектором про принци-

пи роботи в партнерстві”. А північно-ірландський договір замінює собою і далі розвиває положення “Стратегії підтримки громадського сектора і розвитку спільнот в Північній Ірландії”, опублікований в 1993 р. Естонія вибрала для себе іншу стратегію прийняття таких договорів. В Естонії договір взаємодії був прийнятий парламентом як “Концепція розвитку громадянського суспільства”. Важливо також зазначити, що в Естонії першим кроком до Концепції був “Меморандум про взаємодію між третім сектором і політичними партіями”, підписаний усіма партіями, представленими в парламенті, і основними зонтичними організаціями третього сектору. У разі Хорватії договір набув форми “Програми співробітництва між урядом Республіки Хорватія та неурядовим некомерційним сектором Республіки Хорватія” [2].

Отже, і в українському суспільстві має панувати усвідомлення того, наскільки важливим є офіційне визнання ролі громадянського суспільства, яке може збудувати та розвивати правову, соціальну, демократичну державу. Україна повинна прагнути до налагодження взаємодії державного та громадянського сектору, враховуючи весь досвід розбудови таких відносин всередині європейських країн. Тим самим, наша країна, прагнучи до асоціації з Європейським Союзом, має бути готовою до несення обов’язків членства, а також задовольняти необхідні економічні й політичні вимоги (Копенгагенські критерії [3]), які встановила Європейська Рада. Що стосується громадянського суспільства, Копен-

гагенські критерії говорять про те, що закони та інституційні структури повинні бути стабільними, гарантувати демократію, верховенство закону, забезпечувати права людей, повагу та захищати національні меншини. Розробка механізмів взаємодії між державою та громадянським суспільством зумовлена тим, що насамперед необхідно удосконалити існуючі взаємовідносини урядового та громадянського секторів. Для цього, відповідно, мають бути визначені нові форми такої співпраці, створені умови, що сприятимуть подальшому розвитку інститутів громадянського суспільства, зміцнені гарантії у забезпеченні громадянами своїх конституційних прав щодо участі у процесах державного управління. Протягом тривалого часу у Міністерстві юстиції України розроблявся проект документа, що мав би визначати взаємодію держави та громадянського суспільства в Україні [4] на кшталт подібних європейських угод, де визначалися засади, форми та принципи співпраці органів державної влади з неурядовими організаціями. Однак такий варіант концепції так і не був винесений на обговорення у Верховній Раді України. Натомість, з метою налагодження партнерських відносин між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та організаціями громадянського суспільства на сьогодні прийнято ряд інших важливих документів [5–7].

Нині дедалі більше людей розуміє, що конфлікт для суспільства загалом не вигідний і неконструктивний. Світове співтовариство дійшло розуміння в тому, що узгодити інтереси, тобто знайти консенсусне рі-

шення — є найкращим результатом взаємодії сторін. Очевидним є і те, що учасники у ході пошуку рішення по відношенню один до одного мають прислухатися до позицій інших учасників та намагатися внести їх до своїх дій та пропозицій. За даних обставин важливо бути налаштованими на “ефективний діалог” усіх сторін такої взаємодії, прагнути до компромісів, вироблення спільних бачень щодо шляхів вирішення проблем і прийняття єдиного спільного рішення, що задовольнить інтереси всіх, а в подальшому — проконтролювати його виконання.

Ще один момент, на якому варто зосередити увагу. Найбільша концептуальна проблема знаходження ефективних шляхів взаємодії держави та громадянського суспільства полягає в тому, як українське суспільство, так і держава (всі громадяни, що представляють її як державні службовці) досі (можливо, як “спадок” радянських часів) дуже часто на практиці сприймаються як постійні антагоністи. Це явище є настільки поширеним, що навіть в Щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України [8] можна знайти слова про те, що варто вже позбуватися застарілих моделей, де громадянин асоціюється з об’єктом управління, а виконавча влада — з суб’єктом управління. Лиш після цього видається можливим закласти підвалини новим відносинам громадянина та державної влади.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На нашу думку, саме прийняття концепції взаємодії держави з громадянським суспільством в нашій країні у вигляді договору на

прикладі інших європейських держав стане початком упорядкування відносин в цій системі. Це сприятиме позбавленню хаотичності у відносинах між державою та інститутами громадянського суспільства. Також, враховуючи важливість використання європейського досвіду доцільним було б проведення широкого попереднього громадського обговорення та розробки з урахуванням практик європейських держав, аналізу матеріалів про концепції країн Євросоюзу. Не зайвим буде і опрацювати порівняльний аналіз європейської політики та практики у сфері взаємодії держави та неурядових організацій Європи.

Для вирішення такої нагальної проблеми на сьогодні як взаємодія держави та громадянського суспільства потрібно відшукати практичні шляхи та орієнтири співпраці між громадянським суспільством та урядом в Україні, розробити конкретні практичні рекомендації для державних установ про напрями й механізми взаємодії з громадянським суспільством. Для цього необхідно комплексно вивчити міжнародний контекст взаємодії держави та громадянського суспільства, визначити як саме впливають світові тенденції на його еволюцію в Україні. Досить актуальним є питання користування інтелектуальним потенціалом представників громадянського суспільства в управлінні державними справами та пов'язаними з цим перспектив законодавчого забезпечення громадської участі [9]. Отже, беручи до уваги, наскільки ця проблема є дискусійною, варто наголосити на неодмінному урахуванні і україн-

ського, і світового історичного досвіду в плані громадянського примирення та розбудови громадянського потенціалу у процесах розробки відповідних політичних стратегій та прийняття політико-управлінських рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Romanenko Y. A.* Implementation of information integrated systems in the process of investigation of competition on the external market / Y. A. Romanenko, I. V. Chaplay // Науковий вісник Полісся. — 2017. — № 1 (9). — Ч. 1. — С. 128–133.
2. *Даймар Лиув.* Рекомендации по подготовке договоров о взаимодействии государства и гражданского общества. — Режим доступа : www.lawtrend.org/wp-content/.../03/Rekomendatsii1.doc
3. *Копенгагенські* критерії членства в Європейському союзі (інформаційно-аналітична довідка). — Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774>
4. *Проект* Концепції взаємодії держави з громадянським суспільством // Сайт Міністерства юстиції України. — Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/33679>
5. *Про забезпечення* участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п>
6. *Взаємодія* держави та інститутів громадянського суспільства : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 3 лютого 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11>

7. *Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
8. *Модернізація України — наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України*. — К. : ІНСД, 2011. — 432 с.
9. *Череватюк В. Б.* Громадянське суспільство як модель взаємовідносин людини та держави: від історії до сучасності / В. Б. Череватюк, Ю. Є. Олексієнко // *Юрид. вісн. Повітряне і космічне право*. — 2014. — № 2. — С. 35–40. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_2_9

REFERENCES

1. *Romanenko Y. A.* Implementation of information integrated systems in the process of investigation of competition on the external market / Y. A. Romanenko, I. V. Chaplay // *Науковий вісник Полісся*. — 2017. — № 1 (9). — Ч. 1. — С. 128–133.
2. *Liiv D.* Rekomendatsii po podgotovke dogovorov o vzaimodeystvii gosudarstva i grazhdanskogo obshchestva [Recommendations on the preparation of agreements on the interaction of the state and civil society]. (n.d.). www.lawtrend.org. Retrieved from <http://www.lawtrend.org/wp-content/uploads/2014/03/Rekomendatsii1.doc> [in Russian].
3. *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. (n.d.). Kopenhahenski kryterii chlenstva v Yevropeiskomu soiuzi (informatsiino-analitychna dovidka) [Copenhagen criteria for membership in the European Union (information and analytical reference)]. mfa.gov.ua. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774> [in Ukrainian].
4. *Nakaz Ministerstva Yustytysii Ukrainy* “Pro zatverdzhennia richnoho planu zakhodiv ministerstva yustytysii ukrainy shchodo realizatsii u 2011 rotsi kontseptsii spriannia orhanamy vykonavchoi vlady rozvytku hromadianskoho suspilstva” : vid 14 sichnia 2011, № 128/5 [Order of the Ministry of Justice of Ukraine “On approval of annual action plan of the ministry of justice of ukraine on implementation of the concept of assistance by bodies of the executive authority of civil society development” from January 14 2011, № 128/5]. (n.d.). minjust.gov.ua. Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_33585 [in Ukrainian].
5. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy* “Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky” : vid 03 lystopada 2010, № 996 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy” from November 03 2010, № 996]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF> [in Ukrainian].
6. *Roziasnennia Ministerstva yustytysii Ukrainy* “Vzaiemodiia derzhavy ta instytutiv hromadianskoho suspilstva”: vid 03 liutoho 2011 [Clarification of the Ministry of Justice of Ukraine “Interaction of the state and civil society institutions” from February 3, 2011]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11> [in Ukrainian].
7. *Ukaz Prezydenta Ukrainy* “Pro spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini” : vid 26 liutoho 2016 [Decree of the President of Ukraine “On promoting the development of

- civil society in Ukraine” from February 26 2016]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016> [in Ukrainian].
8. *Modernizatsiia Ukrainy — nash stratehichnyi vybir: Shchorichne poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Modernization of Ukraine is our strategic choice: Annual message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2011). Kyiv: INSD [in Ukrainian].
9. *Cherevatiuk V. B., Oleksiienko Yu. Ye.* (2014). Hromadianske suspilstvo yak model vzaiemovidnosyn liudyny ta derzhavy: vid istorii do suchasnosti [Civil society as a model of relations between man and the state: from history to the present]. *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo — Law Bulletin. Air and Space Law*, 2, 35-40. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_2_9 [in Ukrainian].

UDC: 343.9: 354:502(477)

Yakymchuk Alina Yuriyivna,

PhD in Economics, National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, 33028, Oleksy Novaka, 75, 036 223 00 95, e-mail: alinayakim@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5038-5215

Якимчук Аліна Юрійівна,

доктор економічних наук, Національний університет водного господарства та природокористування, 33028, м. Рівне, вул. Олексі Новака, 75, 036-223-00-95, e-mail: alinayakim@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5038-5215

Semenova Yuliya Mykolayivna,

post-graduate, National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, 33028, Rivne, Oleksy Novaka, 75, 036 223 00 95, e-mail: yuliya_kh@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7805-6213

Семенова Юлія Миколаївна,

аспірант, Національний університет водного господарства та природокористування, 33028, м. Рівне, вул. Олексі Новака, 75, 036-223-00-95, e-mail: yuliya_kh@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7805-6213

DOI: 10.32689/2617-9660-2018-1-1-110-119

ASPECTS OF HAZARD ANALYSIS AND CRITICAL CONTROL POINTS IMPLEMENTATION INTO UKRAINIAN INDUSTRY IN CONTEXT OF RATIONAL WATER RESOURCES USE

Abstract. The issues of the essence of water certification for its consuming at industrial enterprises, as well as food enterprises, have been investigated. Problematics of HACCP implementation in modern Ukrainian circumstances has been investigated, the necessity of system management of water resources (as an element of food products) quality and safety has been stated. The analysis of the existing conditions for developing and implementing such systems in Ukraine has been stated. The main approaches for the HACCP implementation have been investigated, the economical evaluation of the effectiveness of this system implementation to increase enterprises' competitiveness and to increase their financial indexes has been conducted.

We analyzed the degree of HACCP system implementation influence on the mechanism of rational water resources use. We determined the key problematics of industrial enterprises water use, concerning enterprises connected with food production and we also determined the ways of solving these problems by implementation of the mechanism of pre-conditional programs implementation. We suggested using of this methodic for following the direction of quality indexes of water improvement while this water is used in the food industry. We determined

the strategy of increasing concurrency of enterprises as a result of water quality improvement; and also improvement of financial indexes by decreasing ecological payments.

We proposed methodic for the critical control points determination and also determination of the according to these points decisions, which gives an opportunity to check put the controlling events to decrease or to annulate dangerous factors at some technological processes.

We also used the experience of HACCP implementation abroad in context of rational water resources use. We compared technical possibilities for the perfects system functioning at Ukrainian enterprises and enterprises abroad. The proposed mechanism for including HACCP to the system of rational water resources use of industrial enterprises is of a particular scientific and practical interest. We investigated structure of managing phases of implementation of this system to Ukrainian enterprises. The economical appropriateness of this system implementation has been ordered.

Keywords: water resources, industry, HACCP, certification, rational water resources use.

АСПЕКТИ ВРОВАДЖЕННЯ АНАЛІЗУ РИЗИКІВ ТА КРИТИЧНИХ КОНТРОЛЬНИХ ТОЧОК У ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕЧНОГО ВОДОКОРИСТУВАННЯ

Анотація. Розглянуто сутність системи сертифікації води для використання на промислових підприємствах, в тому числі підприємствах харчової галузі. Досліджено проблематику впровадження HACCP в сучасних умовах в Україні, обґрунтовано необхідність системного менеджменту якості та безпеки водних ресурсів як складової харчових продуктів, наведено аналіз існуючих умов для розробки і використання таких систем в Україні. Розглянуто основні підходи до впровадження HACCP, здійснено економічну оцінку ефективності впровадження даної системи для збільшення конкурентоспроможності підприємства і покращення його фінансових показників.

Проаналізовано ступінь впливу запровадження системи HACCP для функціонування механізму раціонального водокористування. Визначено ключову проблематику водокористування промислових підприємств, що мають стосунок до харчової галузі і визначені шляхи вирішення цих проблем через запровадження програм-передумов HACCP. Запропоновано використання методики HACCP з метою прямування до покращення якісних показників води, що використовується у харчовій галузі. Визначено стратегію підвищення конкурентоспроможності підприємств внаслідок покращення показників води, що використовується для виробництва напоїв; а також покращення фінансових показників підприємства внаслідок зменшення екологічних платежів.

Запропоновано методику визначення критичних точок контролю та відповідних до цих точок рішень щодо безпечності води, що дасть можливість

встановлювати заходи контролю для зменшення до прийнятного рівня або усунення небезпечних факторів на певних технологічних процесах.

Вивчено досвід запровадження системи НАССР у контексті раціонального водокористування за кордоном. Використано порівняння технічних можливостей якісного функціонування системи на закордонних та вітчизняних підприємствах. Науковий та практичний інтерес у роботі становить запропонований механізм включення НАССР до системи раціонального водокористання промислових підприємств. Досліджено структуру управління етапами впровадження даної системи на підприємствах України, проаналізовано законодавчу базу, систему розстановки кадрів для управління процесами раціонального водокористування у рамках НАССР на промислових підприємствах. Доведено економічну доцільність впровадження даної системи на підприємствах України.

Ключові слова: водні ресурси, промисловість, НАССР, сертифікація, раціональне водокористування.

Formulation of the problem. In recent years the problematics of water resources consuming seriously accents on the aspect of water safety for the communal water use. The outdated water providing networks in most of the regions of Ukraine cannot cope with the consumers' call for qualitative water and products which consist water. At the same time the responsibility for the quality of water resources for each economical sector lays on every branch of water consuming system.

This situation requires the maximum concentration of efforts of all branches of the water consuming system, the local self-governments and enterprises in the field of preserving water resources, developing a system for their adequate certification and including beside of the 'quality' the aspect of 'safety' of water-consisting production due to the modern requirements of foreign partners.

Analysis of recent research and publications. As HACCP certification

is a new field for Ukraine in practical sense, the topic activates an interest of scientists working in the sphere of economics, food technologies, certification, products safety. Such Ukrainian scientists as V. Y. Plakhotin, I. S. Tiurikova, T. Y. Sutkovych devoted their investigations to the topic of HACCP implementation and the problematics facing Ukrainian enterprises.

The purpose of the paper is using analytical approach to solve the main difficulties in the model of HACCP implementation in Ukraine. We concentrate on the water resources use aspect as one of the points of products safety of the HACCP system so the purpose is to give suggestions on how to improve the system of water preservation, transporting and consuming on the food enterprises to get high marks of the products' safety level.

Presenting main material. The European integration direction dictates Ukraine new strategies for taking into account international norms and rules

of industrial sphere functioning, including also the factor of natural resources use safety. In fact, the precondition of certification changes is the export course of one or another enterprise, which foresees taking into consideration ISO certification and also HACCP implementation to manage risks in the food production sphere. Strategically, implementation of such system shall give an opportunity to start client-oriented thinking at such enterprises, where the water resources safety might seriously increase the price for production [1]. Straight advantages are:

- Increasing of financial indexes by increasing possibilities to sell abroad;
- Increasing of the water consisting products safety and quality;
- Personnel motivation for the nature resources saving activities;
- Minimization of food risks;
- Lessening of water resources losses.

At the same time, implementation of HACCP forms charges for the developing of working plan; charges for buying an equipment for monitoring and researches and also an additional sanitary-technical equipment. Other charges include: personnel education and also tuning of a number of programs, in case their work is connected with a particular system. According to our legislation, preconditional programs of HACCP in context of water resources use (including water, ice, special materials to cope with food products processing, except water for extinguishing of fire and water for technical processes and except such processes which do not influence food safety) include number of organizational, technical and eco-

nomical activities which at the same time include safe functioning of water supply systems and the accordance of water to the requirements to the food products. Legislation states that as: proper projecting and according to this a proper state of water supply systems at enterprises, their technical review, disinfection and cleaning [2]. At the same time drainage systems at enterprises should be constructed according to the concept of cross water pollution avoidance. This concerns water as well as other products and components and we should also take into consideration making cleaning at working places easier. Considering water, which might be a component of food products or such water which may contact them, the legislation states requirements for the enterprises so that they should evaluate risks themselves. They should also develop and introduce controlling events for avoiding pollution while water resources use. Such preconditional programs, according to HACCP, should provide determination of water sources and risks, connected with their work, determination of water conservation conditions; local water supply networks according to the industrial power; providing of water preparation; determination of the water use ways with avoidance of cross water pollution through the contact coverings [3].

It has been foreseen, that enterprises (as market operators) determine the risk points themselves so they introduce (if necessary) controlling events:

- Procedures of the incoming water control. We are fixing periods and methods of water collection, basing on the risk evaluations, which at the same time are based on the investigating

periods. Rejections of the investigation results prove the necessity of correcting events, negative results should cause the pollution avoiding events.

- While water preparation we evaluate risks which are connected with inappropriate water preparation.

- Procedures concerning the proper functioning of water-supply systems which include water networks technical reviews, their disinfections and repair.

Implementation of the HACCP system, considering rational water resources use aspect, are directed to give enterprises more independence in choosing effective technologies, and at the same time to provide their responsibilities using an example of European countries which implemented HACCP earlier. The history of HACCP abroad is dated since 1980 years and its positive experience in USA, Canada, Europe, India, Australia, Latin America and Brasilia states its effectiveness, security and accessibility. As food products are of mass use and depict huge volumes of realization, most of existing methods of their quality management are basing on using the statistical controlling what means periodical investigation of some examples which are taken due to statistical control plans. These methods do not guarantee the safety of every product of some party and increasing of indexes quantity or strengthening of the control in the same manner also do not guarantee safety but increase the expenses. Otherwise the HACCP system is based on the control of weak points or the points concerning risks. This method is also cheaper and it is foreseen that enterprises follow the procedure themselves so they must

take these expenses to the balance. In case of small food industries it becomes a new point of expenses, on the other side huge productions with a number of special controlling procedures might depict a strong economy on these processes. While the selective production control may just establish some danger, the HACCP system avoids the happening of dangerous factors or makes them less serious so it guarantees more safety to the production recipients. The qualified research of the technological process while making the HACCP plan may seriously shorten the quantity of indexes and the whole controlling procedure while using express methods of monitoring. The advantage of HACCP is full and objective documentation of this control. The most serious choices in this system include choosing the control points, monitoring methods and correctional activities. The protocols of HACCP may be used while creating contracts and in case of courts as a proof of providing all the necessary activities to avoid the danger. The HACCP system is rather clear for any audit and it coincides with other management systems at enterprises.

Preparation for the HACCP system implementation in Ukraine follows such preparation as [4]:

- Informational seminars and trainings due to safety systems implementation basing on the HACCP philosophy;
- Preparation of personnel with international education who can introduce the HACCP system;
- The annual International school on the principles of thermic food products treatment introduction;

- Introduction of International institute of products' safety and food products quality;
- A number of seminars for ministries' staff where the international specialists introduce norms and rules about food products treatment abroad;
- Creating of network of consultative and certification centers on the HACCP implementation.

So these and other activities let an interest to HACCP increase. The important factors to increase this interest while the state initiative is absent are the international partners' demands. The pre-history for HACCP in Ukraine is ISO 22000:2005 standard which determines hygienical, trading and production practice. We are proposing to include water resources saving element to the system of HACCP support, so special seminars and educational courses should include a nature resources part. Economists and ecologists in the sphere of water management should introduce their recommendations for HACCP risk points determination. According to nowadays system of rational water resources use demand, these proposals should include such aspects of water use safety [5]:

- Water saving technologies for the drainage systems;
- Minimization of wasted;
- Minimization of polluted water flows to avoid high taxes;
- Using innovational potential;
- Increasing of personnel' ecological thinking;
- Asking of an investors' interest toward water-saving technologies;
- Including of innovational interest while changing the produc-

tion directions at some enterprises.

These points should move to solving such problems as [6; 9]:

- Economical losses because of using water of bad quality;
- Increasing of payments for water cleaning;
- Quick abrasion of equipment which contacts water.

Solving of these problems by standing the key risk points needs first of all solving problems, connected with implementation of HACCP itself. Ukrainian enterprises are not ready to implement this system because of number of problems.

1. The main production funds seem to be old and outdated. The medium term of technological lines use are 12–15 years but at some enterprises it may be 25–30 years in fact. So the situation with controlling equipment is the same. Serious change of technologies and technological equipment because of its high price is conducted with the help of outer (foreign) capital but this concerns only huge enterprises which have a connection with international trade markets. Small enterprises are lacking such an opportunity, especially in crisis period.

2. Absence of economical stimulus for developing HACCP and its preconditions. So developing of certification seems to be an initiative of enterprises.

3. The legislation forms mechanism to control the HACCP implementation but using this system gives to enterprises no preferences among other enterprises. Later the companies might feel an economical affect but first they receive a baggage of hardly solving

procedures and problematics. In case of small enterprises, they need a quick economical satisfaction which shall increase their capital's growth.

4. The problem is also misunderstanding of the necessity of new procedures by the higher managers at enterprises. Managers consider this an extra bureaucratic work.

5. The personnel is not educated enough in the sphere of certification and products' safety procedures although they might have a serious experiences in their professional field.

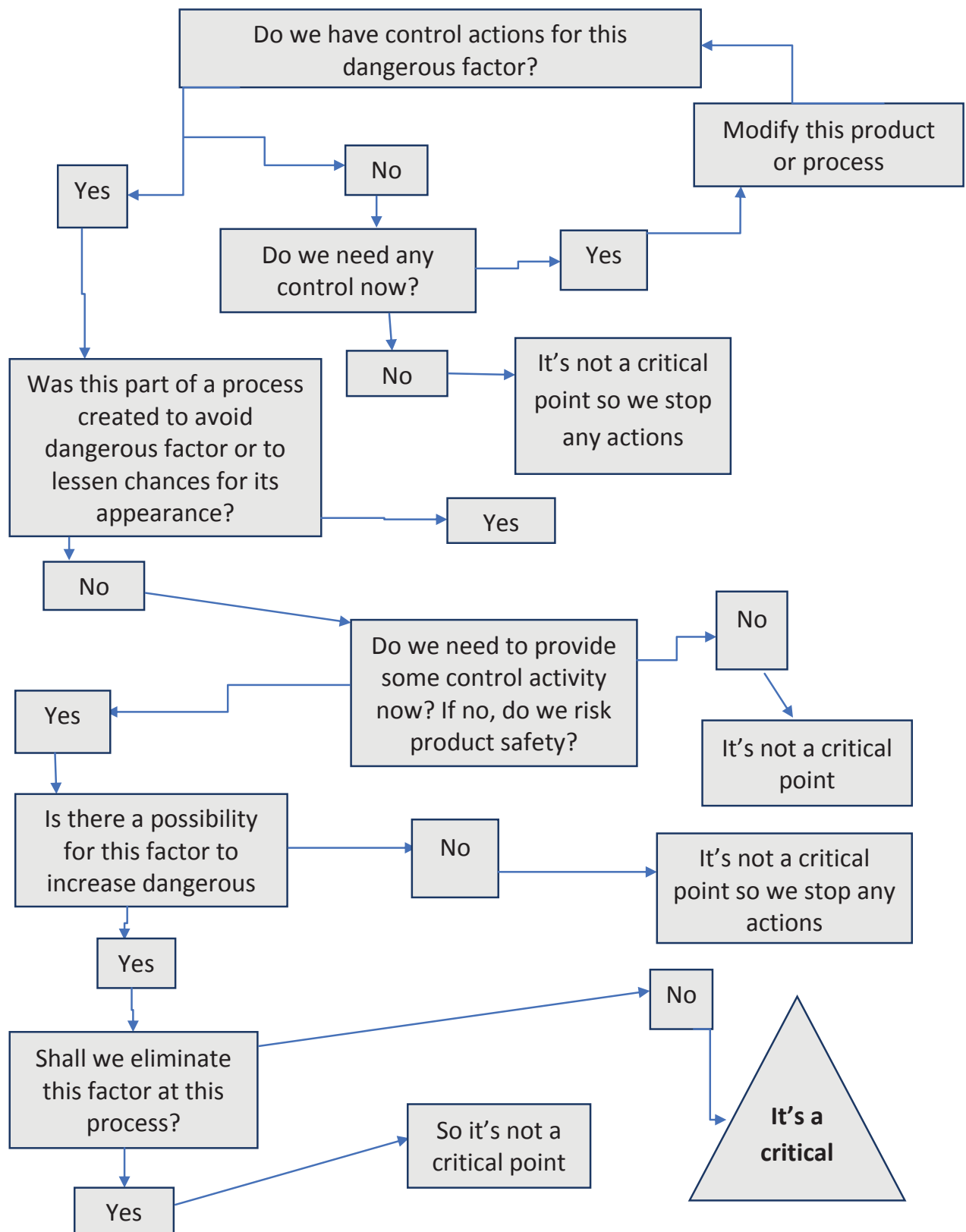
6. This problem causes another aspect. The personnel is not motivated for the extra work about HACCP so the higher managers of small and medium enterprises should create motivational schemes for the personnel to stimulate the responsible people to get extra education to manage the HACCP projects [7; 10].

Procedure of determining critical points of control mean creating of a solutions tree which is based on number of questions and the variety of answers.

This scheme depicts the easiest way to check out critical points at some processes and the ways how the problem might be solved. This scheme can be used also for determining some critical points in the sphere of water resources safety. For example, we focus on the water resources quality. Water, used for some technological processes, may be taken from the networks of communal water services. If once we notice some kind of water pollution (we take polluted water from communal water systems), we come to some stated procedure of where we can get

another water stock or how we can connect to another water source. If this helps us to solve the problem now, we follow the instructions but mark the critical point. The frequency of such points needs a particular solutions. According to HACCP, in this case we need to make some changes to the general documented procedures. It means that the more often we get polluted water, the more often we need to check it and to measure the level of pollution in the water for the technological processes concerning food products safety.

Conclusions. Implementation of HACCP may increase the water use safety especially at such processes which concern water use (same as ice etc.) while food production. In long perspective, this might increase the indexes of production and help the enterprises become more concurrent. At the same time, implementation of this system now needs serious investments, which is an acute point for small and medium enterprises. These investments include monitoring equipment buying but the most serious unaccounted and nor calculated point is personnel education and motivation. Due to the modern legislation, food enterprises should develop their HACCP systems and form special HACCP groups to convict extra work connected with this system's processes. At full loading this forms a need of hiring new specialists. Development of HACCP for the concrete enterprise means a full access to private concurrent production processes data so forms addictive risks to the enterprise's safety. Nevertheless, the described problematics, the HACCP system is a worldwide

The scheme based on [8].

working model which proofs as better way to achieve production safety. Using its working schemes in the aspect

of water resources safety can solve the basic problems of industrial water resources use.

REFERENCES

---

1. *Makarenkova G. Yu., Zakharova A. N.* (2005). Mirovoy opyt vnedreniya sistemy KhASSP pokazal... ili chto ostaetsya za kadrom pri razrabotke sistemy upravleniya kachestvom [The world experience in the implementation of the HACCP system showed ... or what remains behind the scenes when developing a quality management system]. Vse o myase — Everything about Meat, 1, 48–51 [in Russian].
2. *Nakaz Ministerstva ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy pro zatverdzhennia vymoh shchodo rozrobky, vprovadzhennia ta zastosuvannia postiino diiuchykh protsedur, zasnovanykh na pryntsypakh systemy upravlinnia bezpechnistiu kharchovykh produktiv (NASSR): vid 01.10.2012, № 590* [Order of Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine on Approval of Requirements for the Development, Implementation and Use of Standing Procedures Based on the Principles of Food Safety Management Systems (HACCP) from 01.10.2012, № 590]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12> [in Ukrainian].
3. *DSTU ISO 22000: 2007. Systemy upravlinnia bezpechnistiu kharchovykh produktiv. Vymohy do bud-iakykh orhanizatsii kharchovoho lantsiuha* [DSTU ISO 22000: 2007 Food Safety Management Systems. Requirements for any food chain organization]. (2007). Kyiv: Derzhspozhyvstandart Ukrainy [in Ukrainian].
4. *Plakhotin V. Ya., Tiurikova I. S.* (2007). Rekomendatsii shchodo rozrobky ta vprovadzhennia system upravlinnia bezpechnistiu kharchovykh produktiv na vyrobnychykh pidpriemstvakh spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy [Recommendations on the development and implementation of food safety management systems at manufacturing enterprises of consumer co-operation of Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukooposvita” [in Ukrainian].
5. *Zapolskyi A. K.* (2005). Vodopostachannia, vodovidvedennia ta yakist vody [Water supply, drainage and water quality]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
6. *Stehnei M. I., Irtysheva I. O.* (2013). Derzhavno-pryvatne partnerstvo yak mekhanizm pidvyshchennia mizhnarodnoi konkurentospromozhnosti v umovakh hlobalnykh vyklykiv [Public-private partnership as a mechanism for increasing international competitiveness in the context of global challenges]. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu — Bulletin of the Khmelnytsky National University, 5, 272–275 [in Ukrainian].
7. *Mayes T., Mortimor S.* (Eds). (2005). Effektivnoe vnedrenie NASSR [Making the Most of HACCP: Learning from Others' Experience]. Saint Petersburg: Professiya [in Russian].
8. *Systema HACCP* [HACCP system]. (2003). Lviv: NTTs “Leonorm-Standard” [in Ukrainian].
9. *Bambura O.* (2011). Fasovani pytni vody u normatyvnykh dokumentakh Yevropy, krain SOT ta Ukrainy [Packaged drinking water in normative documents of Europe, WTO countries and Ukraine]. Voda v kharchovii promyslovosti — Water in the food industry: Proceedings from all-Ukrainian scientific and practical conference of young scientists, postgraduates and students (p. 9). Odesa: ONAKhT [in Ukrainian].
10. *Korotysh O. O.* (2011). Z pytan novitnikh napriamkiv pidhotovky ta metodiv ochyshchennia vody [On is-

sues of new preparation directions and water treatment methods]. Voda v kharchovii promyslovosti — Water in the food industry: Proceedings from

all-Ukrainian scientific and practical conference of young scientists, post-graduates and students (p. 49). Odesa: ONAKhT [in Ukrainian].

Умови публікації в електронному науковому виданні «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління»

З метою перевірки дотримання вимог до оформлення наукової статті Міністерства освіти і науки України та науково-метричної бази даних “Scopus” вона, в обов’язковому порядку проходить процедуру попереднього розгляду, яка включає: процедуру рецензування і перевірку на дотримання правил академічної доброчесності та редакційно-видавничої етики.

Для опублікування статті автору необхідно подати на електронну адресу: irina_pravo@ukr.net такі супровідні матеріали:

1. Стаття.
2. Скорочений варіант (розширена анотація) наукової статті англійською мовою, обсягом не менше 2000 знаків.
3. Заява.
4. Відомості про автора і співавторів.
5. Рецензія на статтю (для авторів без наукового ступеня).

Статті, оформлені з порушенням зазначених вимог до розміщення не приймаються.

Відповідальність за зміст поданих матеріалів несе автор.

Обов’язковою умовою для публікації статті у збірнику є вказівка кожним автором в Відомостях про авторів персональних номерів в системі ORCID (<https://orcid.org/register>).

Назва файлу з електронною версією статті має обов’язково містити прізвище та ім’я автора.

Підготовка наукової статті

Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження і обґрунтування отриманих наукових результатів, які раніше не публікувалися в інших виданнях і не розглядалися редакційними колегами інших видавництв.

Вимоги до оформлення статті:

- у лівому верхньому кутку першої сторінки зазначається шифр УДК (напівжирним);
- прізвище, ім’я, по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади та установи, де працює або навчається автор (співавтори) нижче по центру наводиться назва статті (напівжирним) анотація обсягом не менше 1800 знаків, включаючи ключові слова (вище зазначена інформація подається окремими блоками українською та англійською мовами перед статтею, шрифтом Times New Roman 14 кегль);
- текст статті має бути структурований відповідно до Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05 / 1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”, де зазначено, що до опублікування у фахових виданнях приймаються тільки наукові статті, які мають такі обов’язкові елементи (виділяються в тексті напівжирним);
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття;
- формулювання мети статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі;
- список використаних джерел не менш як 10 позицій на мові оригіналу (посилання на літературні джерела подаються в алфавітному порядку, в бібліографічному покажчику вказується лише та література, на яку є посилання в статті і оформляється згідно з ГОСТ 8302 до: 2015 Бібліографічні посилання. Загальні положення та правила складання (інформація і документація);
- References (транслітерація) оформлюється відповідно до стандарту APA;
- окремо подається скорочений варіант (розширена анотація) наукової статті англійською мовою і повинен включати всі обов'язкові структурні елементи професійної статті (постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети статті, виклад основного матеріалу дослідження, висновки з даного дослідження). Обсяг англomовного варіанта статті має становити 2 сторінки (до 4000 знаків).

Англomовний варіант статті має підтверджуватися одним із способів:

- бюро перекладів;
- кафедрою іноземних мов вузів;
- підписом автора за наявності у нього документа, що підтверджує право професійного перекладу (ксерокопія документа додається).

Технічні вимоги:

текст статті має бути набраний на комп'ютері (редактор WORD (версія 1998–2003) for WINDOWS) шрифтом Times New Roman № 14 з міжрядковим інтервалом 1,5, залишаючи поля: зліва — 3 см, праворуч — 1,5 см, зверху та знизу — 2 см.

Обсяг статті має становити 12–15 сторінок (до 25000 знаків).

Не допускається використання в матеріалах сканованих або сфотографованих схем, рисунків, таблиць і т. д.

Оформлення списку літератури:

1. Літературні джерела, що цитуються, мають бути пронумеровані відповідно до порядку звернення до них у тексті. Посилання на джерело подається у квадратних дужках, наприклад: "... відомо з [4]. ..." або "... розглянуто в [4, с. 203] ...".

2. Список літератури подається в кінці статті згідно з порядком звернення по тексту мовою оригіналу та відповідно до ГОСТ 7.1: 2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання".

3. Список літератури англійською мовою оформлюється за міжнародними бібліографічним стандартом APA (<http://www.bibme.org/citation-guide/apa/>).

Якщо наукова робота написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими буквами. Після назви праці латинськими літерами зазначається переклад на англійську мову в дужках.

Стаття приймається до розгляду і передається на рецензування тільки за наявності повного пакета документів і повних авторських даних. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, зберігаючи при цьому головні висновки і авторську стилістику. Позиція редакції може не збігатися з думкою індивідуального автора, висловлених у статті. Статті розміщуються на платній основі. Середній час очікування публікації (з дня подання до дня публікації) — в середньому 1–2 місяці (залежно від сезонного навантаження). Статті авторів, що мають заборгованість, приймаються тільки після погашення заборгованості.

Електронне наукове видання

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

№ 1 (1) – листопад 2018

Підп. до друку 30.11.18. Формат 70×100¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 8,03.
Наклад 300 пр.